

Op weg naar een Natuur- en landschapsnorm - II

bioKennis →

WAGENINGEN UR

For quality of life

Op weg naar een Natuur- en landschapsnorm - II

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van Bioconnect, Themawerkgroep Biodiversiteit en Landschap, gefinancierd door LNV in het kader van het cluster Biologische landbouw, BO-04-11.
Projectcode 5236054-01

Op weg naar een Natuur- en landschapsnorm - II

Aanvullende verkenning van inzet en draagvlak voor natuur en landschap bij
biologische bedrijven

Henk Kloen¹
Wouter Tolkamp¹

in samenwerking met

Anton Stortelder²
Sjors Willems³

¹ CLM

² Alterra Wageningen UR

³ Kennismanager biodiversiteit Bioconnect

Alterra-rapport 2072

Alterra, onderdeel van Wageningen UR
Wageningen, 2010

Referaat

Kloen, H., W. Tolkamp, A.H.F. Stortelder en S. Willems, 2010. *Op weg naar een Natuur- en landschapsnorm - II. Aanvullende verkenning van inzet en draagvlak voor natuur en landschap bij biologische bedrijven*. Alterra/CLM, Alterra-rapport 2072, 60 blz.; 28 fig.; 3 tab.; 3 ref.

Door middel van een internetenquête is aan 120 biologische bedrijven gevraagd wat hun huidige inspanningen zijn op het gebied van natuur en landschap. Deze 120 bedrijven hebben nog niet eerder deelgenomen aan een natuurproject. 38 bedrijven hebben de enquête ingevuld. Het resultaat van deze enquête geeft een eerste indicatie waar de biologische sector gemiddeld staat wat betreft de inzet voor natuur en landschap en de mate waarin de sector nu al voldoet aan de Natuur- en landschapsnorm die in de afgelopen jaren is ontwikkeld.

Trefwoorden: biologische landbouw, internetenquête, Natuur- en landschapsnorm, natuur, landschap, streekeigen, landschapstype, landschapselement, vruchtwisseling, beheer, erf, natuurelement

In Nederland vindt het meeste onderzoek voor biologische landbouw en voeding plaats in de, voornamelijk door het ministerie van LNV gefinancierde, cluster Biologische Landbouw. Aansturing hiervan gebeurt door Bioconnect, het kennisnetwerk voor de Biologische Landbouw en Voeding in Nederland (www.bioconnect.nl). Hoofduitvoerders van het onderzoek zijn de instituten van Wageningen UR en het Louis Bolk Instituut. Dit rapport is binnen deze context tot stand gekomen. De resultaten van de verschillende kennisprojecten vindt u op de website www.biokennis.nl. Voor vragen en/of opmerkingen over dit onderzoek aan biologische landbouw en voeding kunt u mailen naar: info@biokennis.nl. Heeft u suggesties voor onderzoek dan kunt u ook terecht bij de loketten van Bioconnect op www.bioconnect.nl of een mail naar info@bioconnect.nl.

Foto omslag: Anton Stortelder

ISSN 1566-7197

Dit rapport is gratis te downloaden van www.alterra.wur.nl (ga naar 'Alterra-rapporten'). Alterra Wageningen UR verstrekt geen gedrukte exemplaren van rapporten. Gedrukte exemplaren zijn verkrijgbaar via een externe leverancier. Kijk hiervoor op www.boomblad.nl/rapportenservice.

© 2010 Alterra Wageningen UR, Postbus 47; 6700 AA Wageningen; Nederland
Telefoon 0317 48 07 00; fax 0317 41 90 00; e-mail info.alterra@wur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra Wageningen UR.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Alterra-rapport 2072

Wageningen, september 2010

Inhoud

Samenvatting	7
1 Inleiding	9
2 Werkwijze	11
2.1 Natuur- en landschapsnorm	11
2.2 Opzet en uitvoering van de enquête	11
2.3 Respons en representativiteit van de enquête voor de sector	13
3 Resultaten van de internetenquête	15
3.1 Inzet van biologische bedrijven voor natuur en landschap, gerefereerd aan de Natuur- en landschapsnorm	15
3.2 Mening over de Natuur- en landschapsnorm	28
4 Conclusies en aanbevelingen	31
4.1 Vergelijking met eerder onderzoek	31
4.2 Conclusies	31
4.3 Tips bij verder stimuleren van de Natuur- en landschapsnorm	34
Literatuur	35
Bijlage 1 Per e-mail verzonden oproep om deel te nemen aan de enquête	37
Bijlage 2 Print van de vragenlijst van de internetenquête	39

Samenvatting

De biologische sector wil de interesse en mogelijkheden voor het in praktijk brengen van de Natuur- en landschapsnorm verder verkennen. In 2008 is een analyse van gegevens van deelnemers aan een eerder natuurproject uitgevoerd. Als vervolg hierop is in 2009 verkend in hoeverre biologische bedrijven die niet aan eerdere natuurprojecten hebben deelgenomen nu al aan de Natuur- en landschapsnorm voldoen, en welke veranderingen nodig zijn om volledig aan de norm te voldoen.

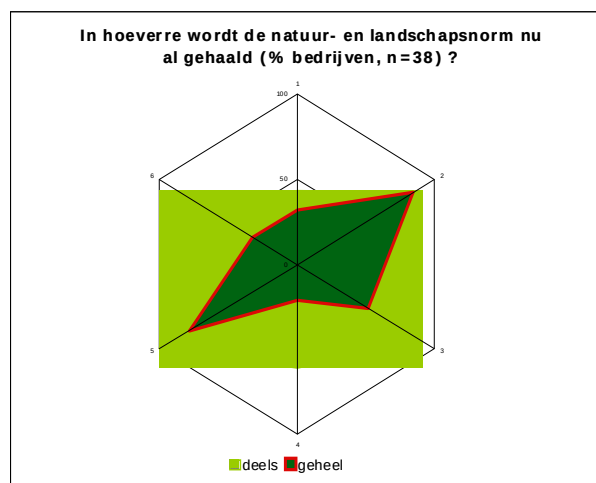
Hiervoor is een internetenquête opgezet, die per e-mail is verspreid onder 120 bedrijven. Achtendertig bedrijven hebben de enquête ingevuld, een respons van 32%. Dit betreft ca 2,5% van het totaal aantal biologische bedrijven in Nederland. Daarmee geeft de enquête een eerste indicatie waar de biologische sector gemiddeld staat wat betreft de inzet voor natuur en landschap.

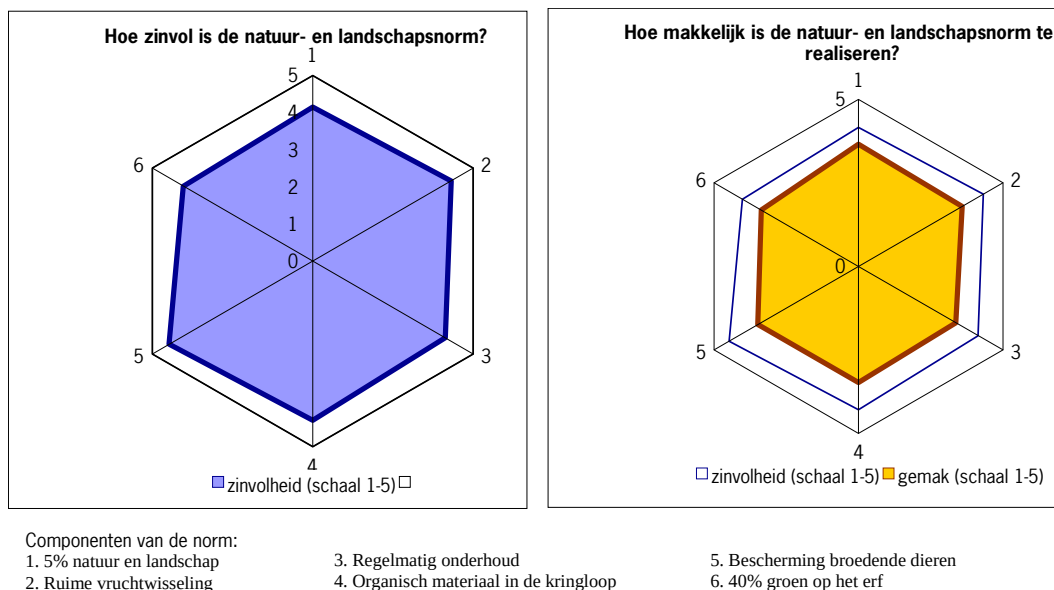
De enquête bestaat grotendeels uit vragen over de natuur- en landschapselementen die op het bedrijf aanwezig zijn, en welk beheer daar plaatsvindt. Daarnaast is in enkele vragen de mening over de Natuur- en landschapsnorm gepeild.

Natuur- en landschapsnorm

De voorgestelde Natuur- en landschapsnorm bestaat uit de volgende onderdelen:

1. minimaal 5% van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen, een oppervlakte die niet als cultuurgrond benut wordt;
2. er is regelmatige vruchtwisseling (ruimtelijk en in de tijd) op gronden die zich daarvoor lenen, wat leidt tot een grote gewasdiversiteit op het bedrijf;
3. het beheer van de elementen is in handen van de boer, die dit zelf uitvoert of door anderen laat uitvoeren;
4. maaisel en ander organisch materiaal (bijv. takken) dat het beheer van de landschapselementen oplevert, wordt afgevoerd en, na compostering, opgenomen in de mineralenkringloop van het bedrijf;
5. alle dieren die in de landschapselementen en op de percelen huizen en er hun jongen grootbrengen zullen niet verstoord worden in de periode van nestelen tot uitvliegen of zelfredzaamheid;
6. op het erf krijgt 'groen' veel aandacht; een oppervlakte van minimaal 40% van het erf wordt op een streekeigen en aantrekkelijke wijze ingericht en beheerd.

De belangrijkste resultaten zijn samengevat in drie figuren. Uit deze resultaten trekken we de volgende conclusies:

- De enquête geeft voor het eerst inzicht in de mate waarin de sector in volle breedte aan natuur bijdraagt: welk aandeel van biologische bedrijven voldoet nu al aan de Natuur- en landschapsnorm; welke aspecten behoeven de meeste aandacht?
- De motivatie om aan de slag te gaan met de Natuur- en landschapsnorm is zeer groot. Dit biedt goede kansen om de kwaliteit van het landelijk gebied (ook buiten begrensde gebieden) duurzaam te versterken. De motivatie is gekoppeld aan het streven van de biologische sector hiervoor ook een financiële tegemoetkoming te verkrijgen.
- De moeilijkheidsgraad van de verschillende onderdelen wordt over het algemeen als 'neutraal tot gemakkelijk' ingeschat, maar er zijn ook onderdelen die moeilijk zijn in te vullen. Extra uitwerking en stimulans behoeven de onderdelen 'groen op het erf' en het beheer van de natuur- en landschapselementen.
- De ambitie in de voorgestelde norm is hoog. Dit vergt een goede ondersteuning met advies, kennisuitwisseling en financiële stimulansen. De norm wordt op dit moment door een beperkt deel van de biologische bedrijven gehaald.
- Een financiële stimulans heeft, gezien de positieve mening over de norm, de potentie om biodiversiteit op biologische bedrijven flink te doen toenemen.
- Deze enquête biedt goede mogelijkheden om verder te worden uitgebouwd naar een checklist voor individuele bedrijven (in hoeverre voldoen zij aan de Natuur- en landschapsnorm, en op welke punten moeten zij hun inzet verhogen?).
- De norm moet verder worden uitgewerkt met name voor het beheer van de landschapselementen: welk beheer is in welke omstandigheden wenselijk, in welke omvang en met welke frequentie?

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van Bioconnect, Themawerkgroep Biodiversiteit en Landschap, gefinancierd door LNV in het kader van het cluster Biologische landbouw.

1 Inleiding

In 2007-2008 is een nieuwe Natuur- en landschapsnorm voor de biologische landbouw ontwikkeld, die verder wordt uitgewerkt in onderzoeken van Alterra Wageningen UR en het Louis Bolk Instituut, aangestuurd door de Vakgroep Biologische Landbouw LTO/Biologica via de Themawerkgroep Biodiversiteit en Landschap. Belangrijke vragen zijn daarbij welke natuur- en landschapskwaliteiten biologische bedrijven kunnen en willen ontwikkelen, en onder welke voorwaarden. Bij de ontwikkeling en uitwerking van de Natuur- en landschapsnorm is voornamelijk een drietal in natuur geïnteresseerde agrariërs betrokken. Tevens is met gegevens van circa 130 ANNA-deelnemers (ANNA=Agrarische Natuur Norm Analyse) een wat breder beeld verkregen in hoeverre biologische bedrijven nu al aan deze nieuwe Natuur- en landschapsnorm voldoen. Vermeld moet worden dat dit geen aselechte steekproef betreft, maar dat het gaat om agrariërs die op zijn minst enige interesse in natuur hebben.

De themawerkgroep wil de interesse en mogelijkheden voor de Natuur- en landschapsnorm verder verkennen onder 'gemiddelde biologische agrariërs', die niet al speciale interesse in natuur hebben getoond. De themawerkgroep heeft CLM gevraagd hiervoor een beknopt onderzoek te doen.

Doel van dit project is het volgende te verkennen:

1. In hoeverre voldoen biologische bedrijven die niet aan eerdere natuurprojecten hebben deelgenomen aan de Natuur- en landschapsnorm?
2. In hoeverre zijn de boeren gemotiveerd om de norm op hun bedrijf te realiseren?
3. Welke veranderingen zijn nodig om aan de norm te voldoen?

In hoofdstuk 2 wordt de methode van selectie en de verwerking van gegevens over inzet van biologische bedrijven voor natuur en landschap toegelicht. In hoofdstuk 3 worden de resultaten besproken, en op basis hiervan volgen in hoofdstuk 4 de conclusies en aanbevelingen.

2 Werkwijze

2.1 Natuur- en landschapsnorm

Op basis van diverse gesprekken met agrariërs, adviseurs en organisaties in de biologische landbouw is een voorstel geformuleerd voor een norm inzake de bijdrage van individuele bedrijven aan het ontwikkelen van meer natuur- en landschapswaarden in het landelijke gebied (Stortelder et al., 2008).

De voorgestelde norm bestaat uit de volgende onderdelen:

1. minimaal 5% van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen, een oppervlakte die niet als cultuurgrond benut wordt;
2. er is regelmatige vruchtwisseling (ruimtelijk en in de tijd) op gronden die zich daarvoor lenen, wat leidt tot een grote gewasdiversiteit op het bedrijf;
3. het beheer van de elementen is in handen van de boer, die dit zelf uitvoert of door anderen laat uitvoeren;
4. maaisel en ander organisch materiaal (bijv. takken) dat het beheer van de landschapselementen oplevert, wordt afgevoerd en, na compostering, opgenomen in de mineralenkringloop van het bedrijf;
5. alle dieren die in de landschapselementen en op de percelen huizen en er hun jongen grootbrengen zullen niet verstoord worden in de periode van nestelen tot uitvliegen of zelfredzaamheid;
6. op het erf krijgt 'groen' veel aandacht; een oppervlakte van minimaal 40% van het erf wordt op een streek-eigen en aantrekkelijke wijze ingericht en beheerd.

2.2 Opzet en uitvoering van de enquête

Bij de aanpak wordt uitgegaan van de volgende overwegingen en beperkingen:

- In het onderzoek is ruimte voor een beperkte enquête, toegespitst op de nieuwe Natuur- en landschapsnorm en op de doelgroep 'biologische bedrijven die niet aan eerdere projecten voor stimulering van natuurbeheer hebben deelgenomen'.
- Zoals bleek uit de eerdere analyse van CLM is de Natuur- en landschapsnorm nog niet voldoende concreet en eenduidig voor alle beoogde maatregelen. Dit betekent dat nadere uitwerking en toelichting van de norm nodig is voordat de agrariër zich een concreet beeld kan vormen van wat de norm voor zijn bedrijf zou betekenen.
- Biologische ondernemers worden overspoeld met enquêtes; een beloning kan de bereidheid tot meewerken versterken.
- Een algemene oproep om deel te nemen aan dit onderzoek zou wederom kunnen leiden tot een relatief grote respons van bedrijven met meer dan gemiddelde belangstelling voor natuur.
- Door agrariërs ruimte te geven voor een persoonlijke inbreng (eigen keuzes, mening, tips) kunnen zij extra gemotiveerd worden om mee te werken.

Om tijd en kosten te besparen is de internetenquête gehouden onder een strikte selectie van bedrijven. Om de respons te vergroten is ruimte ingepland voor direct telefonisch contact (als helpdesk) of voor directe invoer van antwoorden door CLM. De enquête bestaat grotendeels uit gesloten vragen, aangevuld met enkele open vragen om de mening te peilen over de Natuur- en landschapsnorm.

De volgende stappen zijn doorlopen:

Stap 1. Opzet van de internetenquête

- uitwerken introtekst: waarom is de biologische sector bezig met de Natuur- en landschapsnorm, wat is er al gedaan? Deze tekst is verzonden en ondertekend door de Vakgroep Biologische Landbouw LTO/Biologica (zie bijlage 1);
- extra prikkel: de verloting van tien exemplaren van het boek 'Natuur op eigen erf' onder de inzenders;
- uitwerken van enquêtevragen in meerkeuzevragen, concretiseren van een aantal aspecten van de norm;
- bespreken van de concept-enquêtevragen in kleine groep (enkele leden van de Themawerkgroep Biodiversiteit en Landschap);
- aanpassing internetenquête.

Stap 2. Test van de enquête met drie bedrijven

De enquête is door CLM opgesteld met behulp van de internetapplicatie *SurveyMonkey*. Dit programma biedt eenvoudige tools om zelf de enquête op te stellen, de lay-out te verzorgen en de respondent te begeleiden bij het invullen (vastgelegd wordt welke antwoorden verplicht moeten worden ingevuld, welke facultatief zijn en kunnen worden overgeslagen). Voor verdere verwerking is ervoor gekozen de respons te exporteren naar *Excel*.

Voor een pretest zijn enkele agrariërs benaderd uit bovengenoemde themawerkgroep en enkele geïnteresseerden die deelnamen aan een workshop over natuur op de jaarbijeenkomst van de Natuurweide.

De test heeft geleid tot een aantal minieme wijzigingen in de inhoud van de enquête. Aanpassingen hadden vooral betrekking op duidelijkere instructies en begeleiding, onder andere het goed vaststellen welke antwoorden noodzakelijk zijn om naar de volgende vraag te kunnen gaan.

De definitieve enquête is opgenomen in bijlage 2.

Stap 3. Selectie en mailing van te enquêteren bedrijven

Biologica heeft in overleg met CLM een selectie van biologische bedrijven gemaakt voor de verzending van de enquête per e-mail:

- de landelijke adreslijst is gesorteerd op postcode;
- elk tiende bedrijf is geselecteerd;
- nagegaan is of het een beroepsmatig bedrijf betreft (geen onderzoek- of voorlichtingsinstelling) en of het bedrijf niet heeft deelgenomen aan het eerdere ANNA-project. Als een bedrijf niet aan beide criteria voldeed, is het daaropvolgende bedrijf op de lijst geselecteerd.

Op deze manier is een lijst opgesteld van 120 bedrijven, evenredig verspreid over het land.

Stap 4. Uitvoering: respons borgen

De geselecteerde bedrijven zijn per e-mail aangeschreven. Na een week is een herinneringsmail verzonden aan bedrijven die niet hebben geantwoord. Na twee weken is telefonisch contact opgenomen met circa tien bedrijven in die regio's die ondervertegenwoordigd waren in de respons.

Stap 5. Uitwerking van rapportage

2.3 Respons en representativiteit van de enquête voor de sector

Van de aangeschreven 120 bedrijven hebben 38 bedrijven de enquête ingevuld, waarvan 34 groter zijn dan 5 ha. Ongeveer de helft hiervan heeft direct na het eerste aanschrijven gereageerd, de andere helft na de herinnering. Nabellen van circa tien bedrijven heeft slechts enkele extra bedrijven opgeleverd. Als reden om niet deel te nemen werd een keer genoemd dat een Natuur- en landschapsnorm niet gewenst is en drie keer werd genoemd dat de ondernemer nooit enquêtes invult.

De 38 bedrijven vormen een respons van circa 30%, en maken circa 2,5% uit van het totale aantal van circa 1.500 biologische bedrijven in Nederland. De respondenten hebben een goede spreiding over Nederland. Zeeland, Limburg en Zuid-Holland lijken ondervertegenwoordigd, maar in de twee eerstgenoemde provincies bevinden zich maar weinig biologische bedrijven. Daarmee is de spreiding over grondsoorten en landschapstypen redelijk representatief te noemen.

De belangrijkste bedrijfstakken zijn vertegenwoordigd in de respons, alleen bloembollen- en boomteeltbedrijven ontbreken. Melkveehouderij vormt de grootste groep. Hoewel dit ook de meest voorkomende bedrijfstak in de biologische sector is, is deze bedrijfstak in deze enquête iets oververtegenwoordigd. Zoals bekend zijn er in de biologische landbouw veel bedrijven met neventakken en 'overige takken'.

De gemiddelde bedrijfsgrootte is 50 ha (gemiddeld over alle deelnemende bedrijven, variërend van 1 tot 300 ha). Naast deze 50 ha hebben de bedrijven gemiddeld ook nog eens 11,5 ha natuurgrond in gebruik. Er zijn vier bedrijven van circa 1 ha, waarvan drie fruitteelt en één vollegrondsgroententeelt. Ook dit zijn waarschijnlijk beroepsmatige bedrijven en zijn daarom meegenomen in de uitwerking.

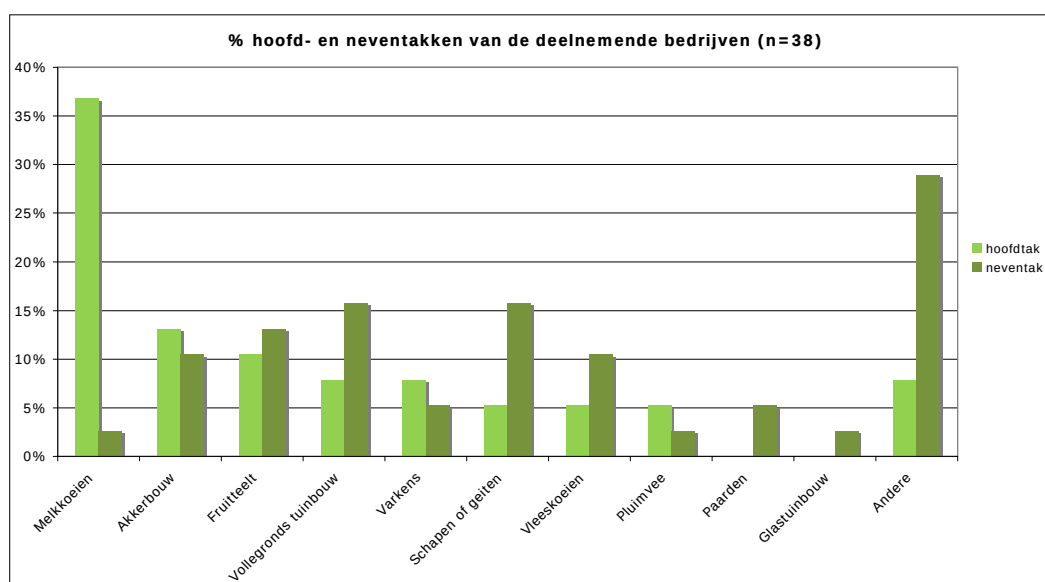
Samengevat is het aannemelijk dat de respons een redelijke afspiegeling van de biologische sector vormt en voldoende is om een globaal beeld te vormen. De aantallen zijn echter te laag om de conclusies statistisch te onderbouwen of om uitspraken te doen over bepaalde typen van bedrijven.

Bij verdere interpretatie van de gegevens is het van belang om kennis te nemen van de volgende punten:

- De enquête is door agrariërs zelf ingevuld, er is geen controle uitgevoerd op de correctheid van de gegevens. Incidenteel zijn onmogelijke of onwaarschijnlijke antwoorden (sloot van 100 m breed) gecorrigeerd of verwijderd. Mede door de anonieme verwerking hebben agrariërs er geen belang bij om zaken bewust anders voor te spiegelen dan ze zijn.
- De enquête wijkt om de volgende reden af van de analyse van ANNA-gegevens (Kloen et. al., 2009):
 - De bedrijven hebben niet meegedaan aan eerdere natuurprojecten van de biologische sector en vormen wat betreft houding en inzet voor natuur en landschap een betere gemiddelde afspiegeling van de sector.
 - De gegevens in dit rapport betreffen het jaar 2009 en zijn dus vier tot vijf jaar recenter.
 - De vragen zijn meer toegespitst op de Natuur- en landschapsnorm, en geven daarmee een vollediger beeld van de verschillende onderdelen van de norm.

Figuur 2.1
Geografische spreiding van de bedrijven.

Figuur 2.2
Verdeling van de bedrijven over bedrijfstakken binnen de sector.

3 Resultaten van de internetenquête

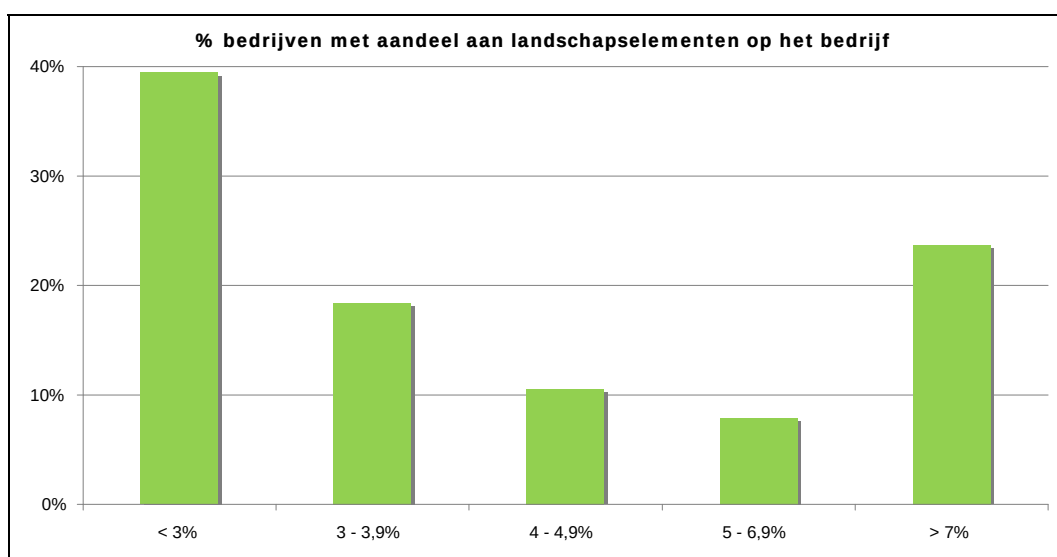
In dit hoofdstuk worden de resultaten van de enquête behandeld op basis van de zes voorwaarden van de voorgestelde Natuur- en landschapsnorm. In paragraaf 3.1 wordt de huidige bijdrage aan natuur en landschap door de agrariërs gepresenteerd. Paragraaf 3.2 gaat in op hun mening over de Natuur- en landschapsnorm.

3.1 Inzet van biologische bedrijven voor natuur en landschap, gerefereerd aan de Natuur- en landschapsnorm

Voorwaarde 1

Minimaal 5% van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen; deze oppervlakte wordt dus niet benut als cultuurgrond.

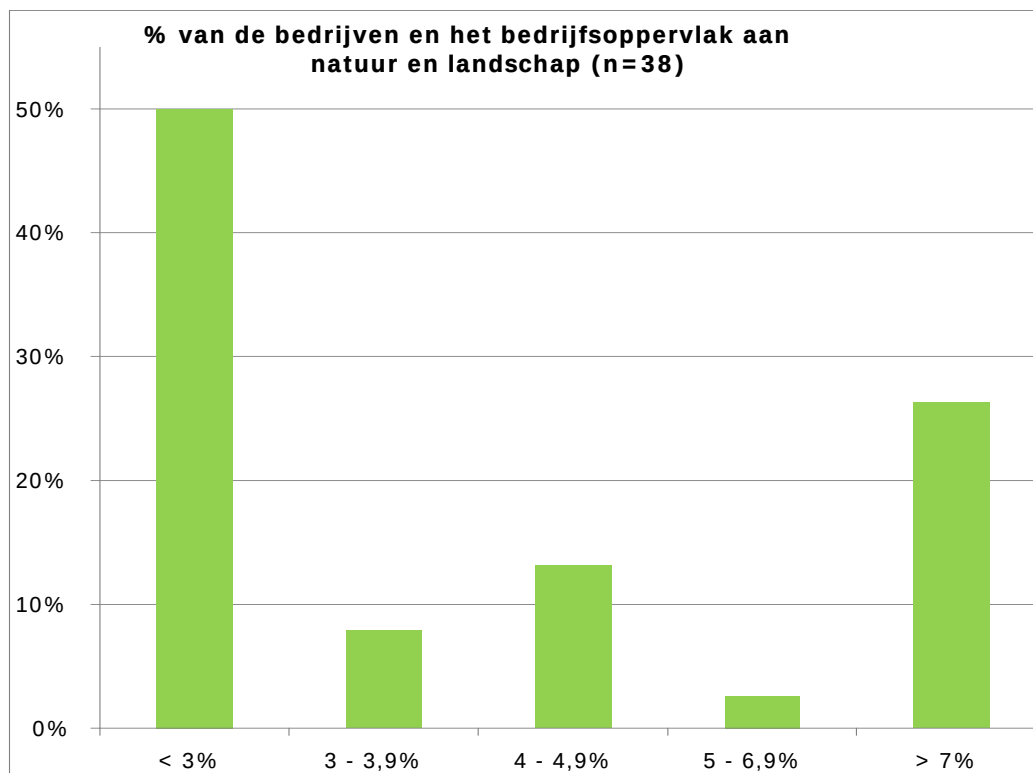
Naar eigen inschatting van de agrariërs voldoet op dit moment circa 30% van de bedrijven aan de eis van 5% niet-productieve landschapselementen op het bedrijf. Nog eens 10% zit daar net iets onder, terwijl circa 60% meer dan één procentpunt onder deze norm zit.

Figuur 3.1

Oppervlakte aan natuur- en landschapselementen op biologische bedrijven, gebaseerd op een globale schatting van respondenten (vraag 6).

Vervolgens is meer in detail gevraagd naar de omvang van de landschapselementen. De optelling hiervan per bedrijf (waarin natte elementen van kleine omvang ontbreken; hiervan is geen oppervlakte gevraagd) is weer-gegeven in figuur 3.2. Het beeld komt overeen met dat van figuur 3.1. Dit betekent dat de agrariërs de totale oppervlakte aan landschapselementen op hun bedrijf in één keer redelijk goed kunnen inschatten.

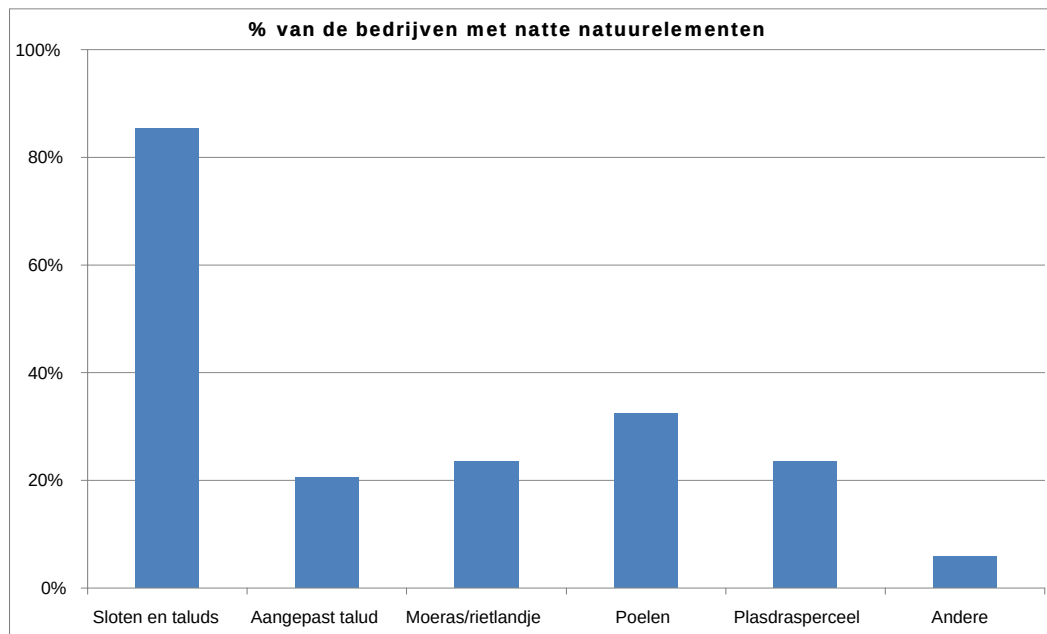

Figuur 3.2

Oppervlakte aan natuur- en landschapselementen op biologische bedrijven, gebaseerd op detailvragen (vragen 10, 16 en 19).

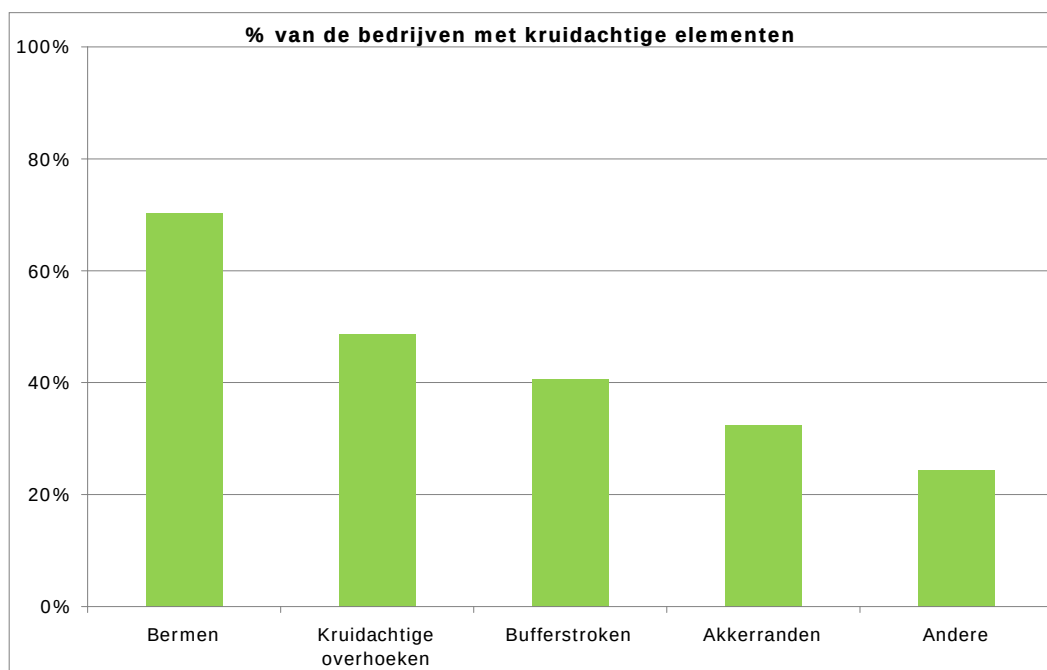
In de figuren 3.3 t/m 3.5 is weergegeven welke landschapselementen het meest voorkomen. Sloten/taluds, bermen, alleenstaande bomen of bomenrijen, en houtwallen of -singels komen het meeste voor. Al deze elementen zijn op meer dan 70% van de bedrijven aanwezig. Van de natte natuurelementen zijn sloten verreweg het meest talrijk. Andere elementen komen in veel mindere mate voor, maar deze dragen juist wel bij aan andere typen leefgebied met extra natuurwaarden.

Bij de kruidachtige elementen (begroeiingen met gras en bloemen) valt op dat meer dan 30% van de bedrijven bufferstroken en akkerranden heeft, waarmee deze bedrijven expliciet ruimte voor productie hebben ingeleverd voor natuur. Andere kruidachtige elementen betreffen bermen, overhoeken, onderbegroeiing van bijvoorbeeld klaver in de fruitteelt, rietland, stroken langs landschapselementen of water. Vrijwel alle bedrijven hebben houtige elementen en ook hebben ze vrijwel allemaal meer dan één type houtig element. Ongetwijfeld staat een flink deel van deze elementen op het erf.

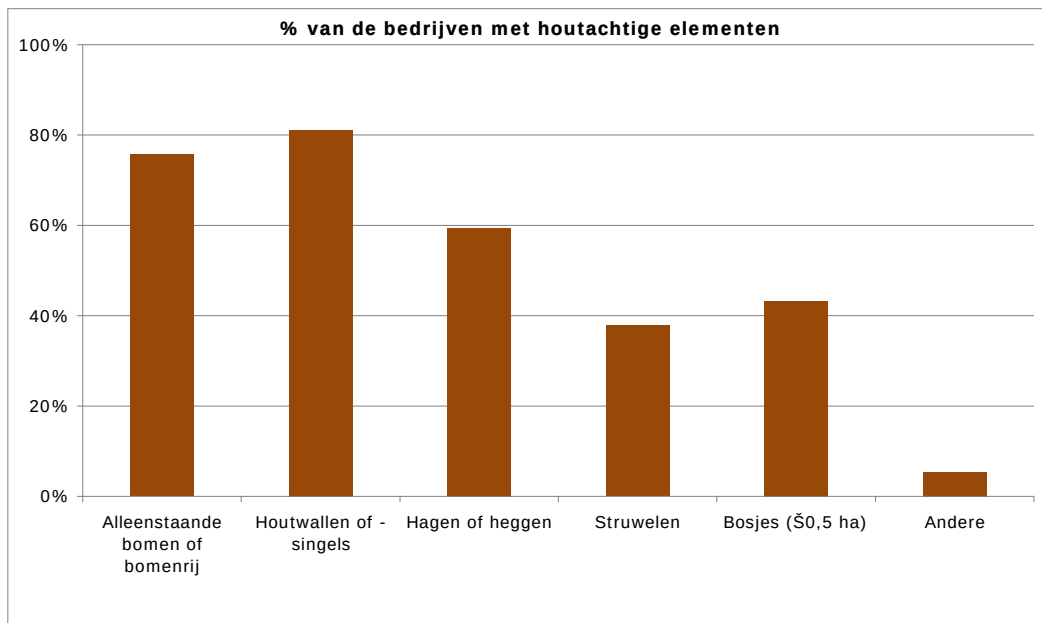
Figuur 3.3

Meest voorkomende natte natuurelementen op biologische bedrijven (vraag 8).

Figuur 3.4

Meest voorkomende kruidachtige natuurelementen op biologische bedrijven (vraag 14).

Figuur 3.5

Meest voorkomende houtige natuurelementen op biologische bedrijven (vraag 18).

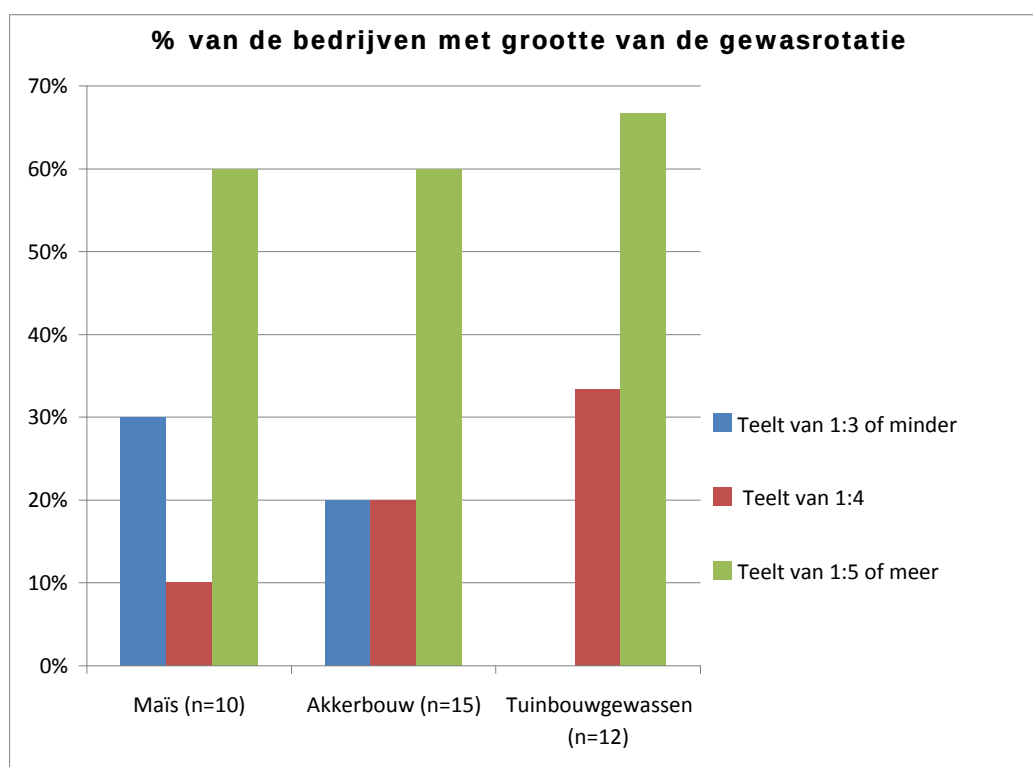
Voorwaarde 2

Regelmatige vruchtwisseling (ruimtelijk en in de tijd) op gronden die zich daarvoor lenen, wat leidt tot een grote gewasdiversiteit op het bedrijf.

Hoewel de biologische landbouw een ruime vruchtwisseling voorstaat, is de strikte eis dat hetzelfde gewas niet meer dan eens per twee jaar op hetzelfde perceel wordt geteeld (1:2). In het algemeen hanteren biologische bedrijven voor de meeste gewassen een vruchtwisseling van minstens 1:5, waar gangbare bedrijven ook wel 1:3 of 1:4 telen, en voor maïs zelfs wel 1:1.

Uit de enquête (figuur 3.6) blijkt dat 60% van de bedrijven een vruchtwisseling van minstens 1:5 voor alle gewassen hanteert. De groep tuinbouwgewassen heeft een vruchtwisseling van minstens 1:4. Op akkerbouwbedrijven komt op 20% een teelt van 1:3 of minder voor, vermoedelijk betreft dit vooral tarwe en andere granen.

In het kader van de Natuur- en landschapsnorm wordt een vruchtwisseling van minstens 1:4 voorgestaan. Als dit ook consequent voor maïs en granen wordt gehanteerd, voldoet circa 16% van de bedrijven (6 van de 37) hier nog niet aan.

Figuur 3.6

Teeltfrequentie van maïs, akkerbouw- en tuinbouwgewassen op biologische bedrijven (vraag 23).

Voorwaarde 3

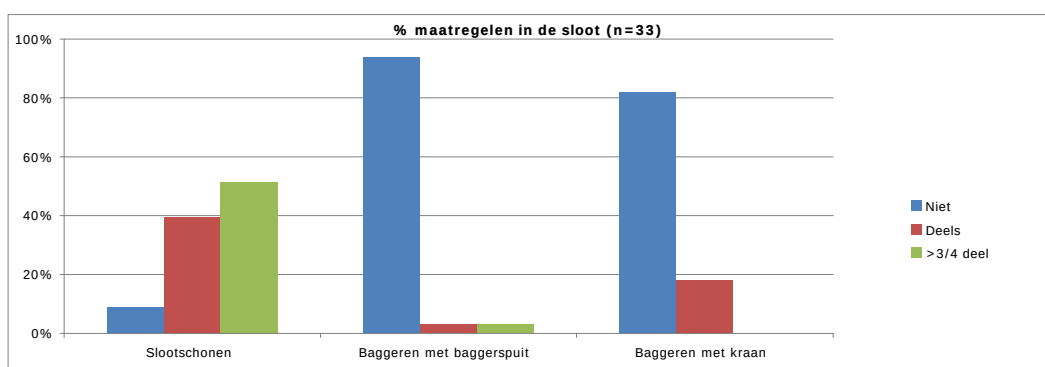
De boer beheert de landschapselementen door het uitvoeren of laten uitvoeren van periodiek onderhoud.

Als hoofdlijn voor het onderhoud wordt gesteld dat regelmatig maaien, schonen en snoeien, gecombineerd met afvoer van materiaal nodig is om een geschikt milieu te creëren voor veel wilde planten- en diersoorten. Echter het pleksgewijs en gericht over laten staan van oeverplanten, rietkragen en overhoekjes en het plaatselijk achterlaten van snoeihout hebben een meerwaarde als broed- en schuilgelegenheid voor veel dieren. Daarom is deze norm vertaald in 'op $\frac{3}{4}$ van het bedrijf jaarlijks schonen van sloten en maaien van kruidachtige begroeiing'. Voor houtige elementen is een min of meer vaste frequentie waarin het hout wordt afgezet optimaal; het plaatselijk achterlaten van takken is moeilijk in een algemene norm te vertalen.

Uit figuur 3.7 blijkt dat ruim 50% van de agrariërs $\frac{3}{4}$ van hun sloten jaarlijks schoont. De andere 50% haalt de norm dus nog niet, al schoont nog eens 40% wel een kleiner deel van de sloten. Slechts enkele bedrijven baggeren hun sloten (vooral in veengebieden, met slechts drie respondenten vertegenwoordigd in de enquête). In figuur 3.8 blijkt dat ongeveer de helft van de bedrijven een deel van de oeverplanten en rietkragen laat staan. De middelste kolom 'deels toepassen' sluit het beste aan bij natuurgericht beheer; ook $\frac{3}{4}$ deel schonen kan gunstig zijn.

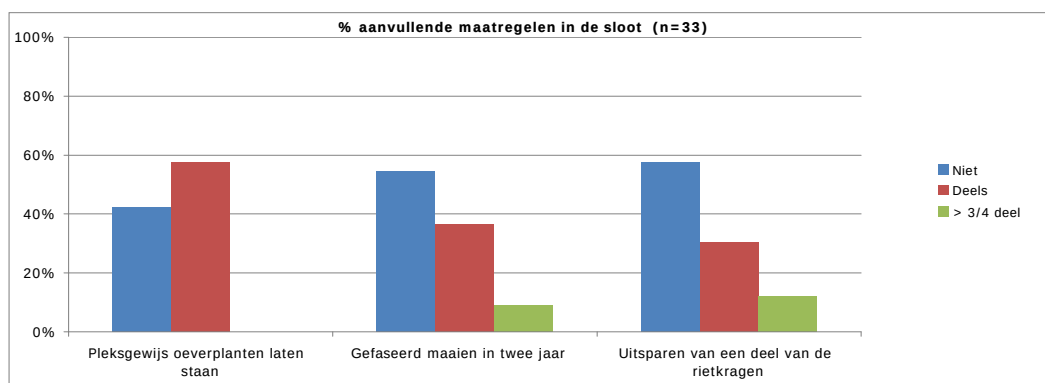
In kruidachtige stroken is één tot twee keer per jaar maaien de ideale vorm van beheer. Dit blijkt ook de meest voorkomende vorm van beheer, die 20% van de bedrijven toepast op minstens $\frac{3}{4}$ van het bedrijf; terwijl nog eens 50% van de bedrijven dit doet op een deel van het bedrijf (figuur 3.9). Drie of meer keer per jaar maaien, wat voorkomt op 20% van de bedrijven, geeft weinig kans op een gevarieerde begroeiing. Slechts 1x per 2 jaar maaien leidt meestal tot enige verruiging en een minder gevarieerde structuur. Deze beheervorm zou bij voorkeur moeten worden beperkt tot minder dan $\frac{1}{4}$ van het bedrijf.

Uit figuur 3.10 blijkt dat veel bedrijven actief onderhoud van houtige elementen plegen, zoals dat ook wordt beoogd met de Natuur- en landschapsnorm. Het is echter moeilijk algemene richtlijnen te geven voor de optimale frequentie; dit is afhankelijk van eigen keuzes (eens per vijf jaar veel onderhoud plegen, of ieder jaar een beetje), het type element, de leeftijd en de soortensamenstelling.

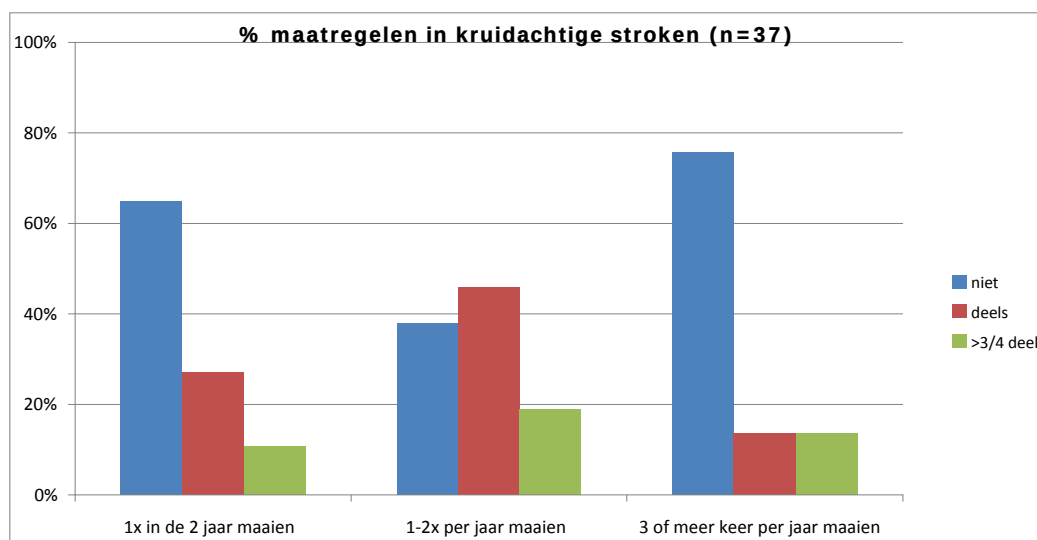
Figuur 3.7

Natuurgericht beheer van sloten op biologische bedrijven - hoofdmaatregelen (vraag 11).

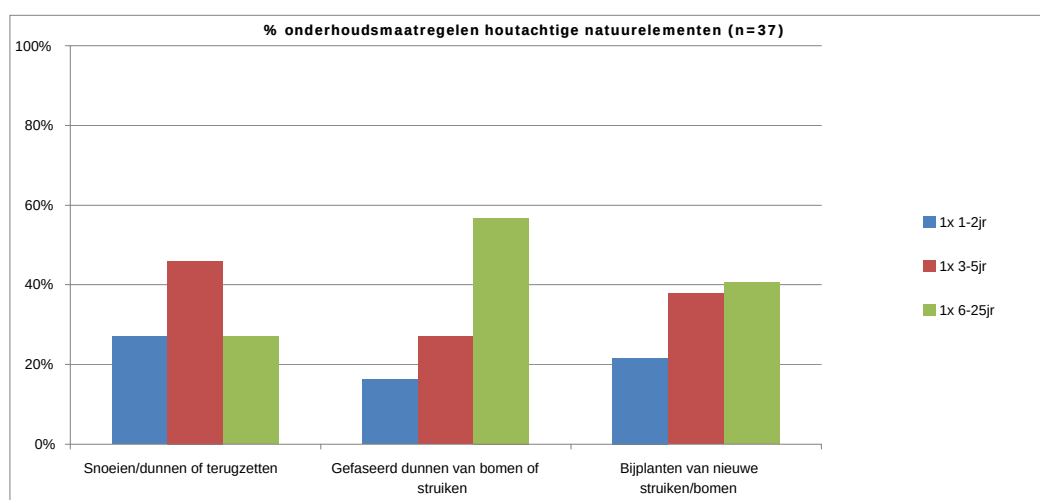
Figuur 3.8

Natuurgericht beheer van sloten op biologische bedrijven - aanvullende maatregelen (vraag 12).

Figuur 3.9

Natuurgericht beheer van kruidachtige natuurelementen op biologische bedrijven - hoofdmaatregelen (vraag 14).

Figuur 3.10

Natuurgericht beheer van houtige natuurelementen op biologische bedrijven (vraag 20).

Voorwaarde 4

Maaisel en ander organisch materiaal (bijv. takken) dat het beheer van de landschapselementen oplevert, wordt afgevoerd en, na compostering, opgenomen in de mineralenkringloop van het bedrijf.

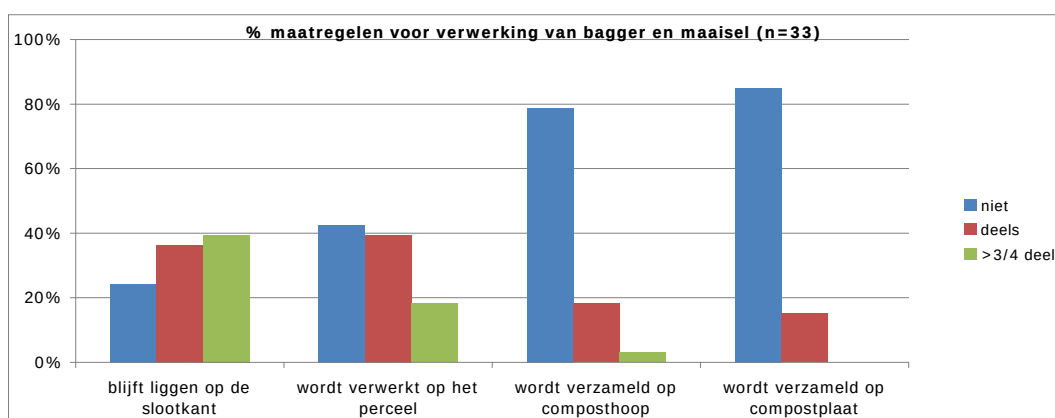
Zoals toegelicht bij voorwaarde 3, is deze voorwaarde vertaald in 'op $\frac{3}{4}$ van het bedrijf maaisel en snoeihout uit de landschapselementen afvoeren'. Dit is van belang voor het creëren van hogere natuurwaarden. Het past goed in een biologische bedrijfsvoering om dit materiaal te benutten in de eigen kringloop; daarnaast is het gebruik voor energieopwekking denkbaar.

Uit de figuren 3.11 t/m 3.13 blijkt dat op 20-40% van de bedrijven $\frac{3}{4}$ of meer van het materiaal op slootkanten en in natuurelementen achterblijft, en op nog eens 35-60% van de bedrijven voor een kleiner deel. Hier kunnen veel bedrijven hun inzet voor natuur nog verbeteren.

Bedrijven die het maaisel en schoningsmateriaal wel afvoeren, doen dit meestal direct naar het aangrenzende perceel; een kleiner deel composteert het. Compostering maakt betere benutting van de nutriënten mogelijk, maar vergt ook veel meer arbeid.

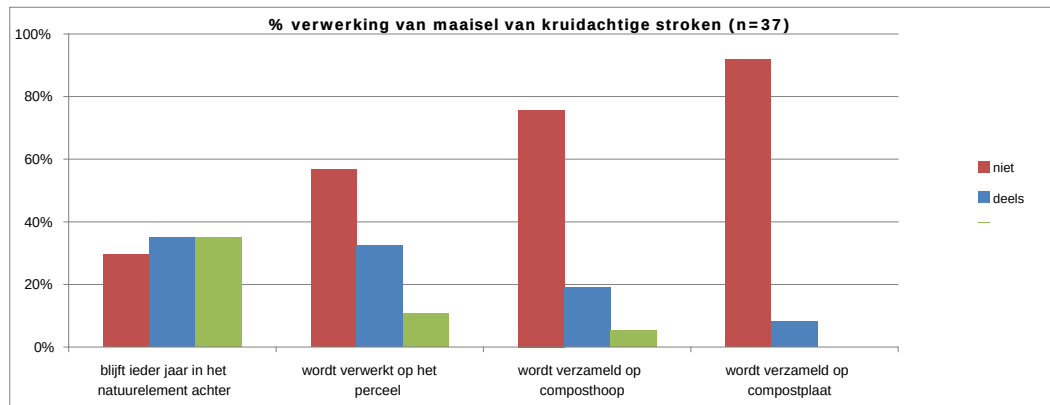
Houtig materiaal heeft een breed palet aan verwerkingsvormen; de meeste bedrijven passen een combinatie van verwerkingsmethoden toe. Het aanleggen van houtstapels en takkenrillen op minstens een deel van het bedrijf vindt plaats op circa 60% van de bedrijven. Ook benutting voor energieopwekking past zo'n 60% toe, meestal op het eigen bedrijf.

De resultaten laten zien dat het verwerken van maaisel en hout complex is, en moeilijk in een norm is vast te leggen. Welk deel van de biomassa, of uit welk deel van de oppervlakte van een natuurelement moet het materiaal worden verwijderd uit oogpunt van natuurontwikkeling? Waar kan of moet zelfs wel materiaal achterblijven? En wat is de beste verwerkingsmethode, passend in de totale bedrijfsvoering?

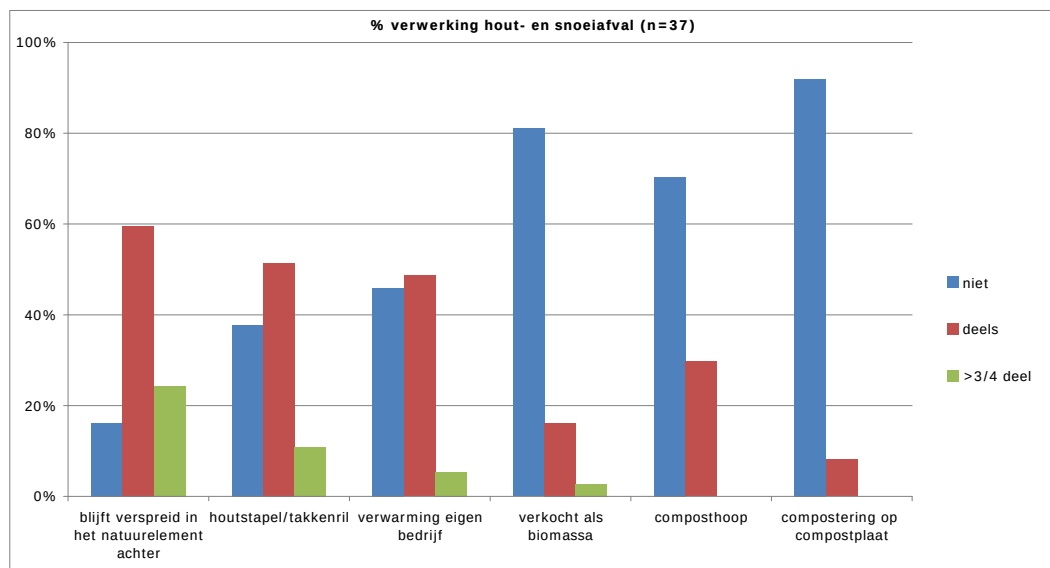
Figuur 3.11

Verwerking van bagger en maaisel van sloten en slootkanten op biologische bedrijven (vraag 13).

Figuur 3.12

Verwerking van maaisel van kruidachtige stroken op biologische bedrijven (vraag 17).

Figuur 3.13

Verwerking van hout- en snoeiafval op biologische bedrijven (vraag 21).

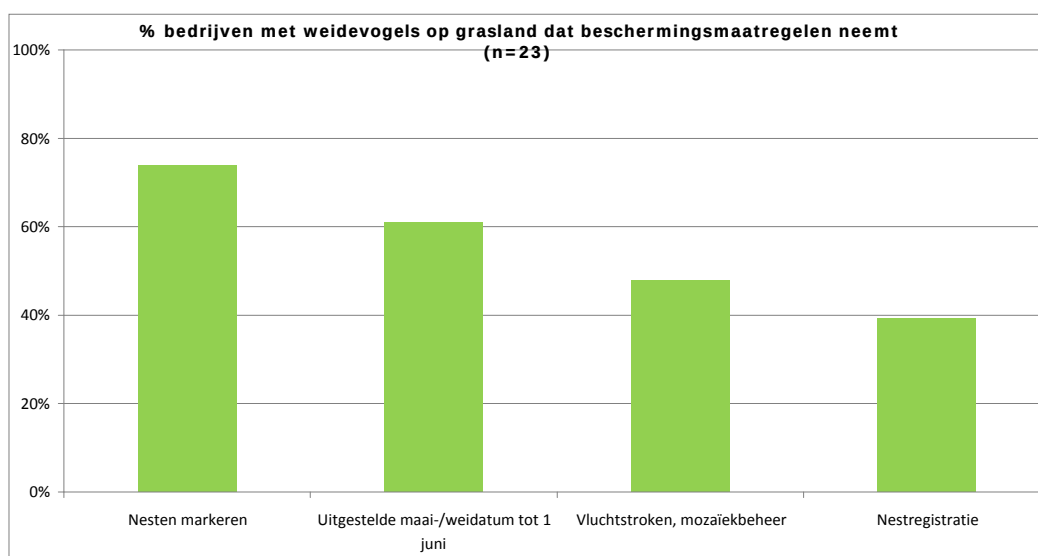
Voorwaarde 5

Alle dieren die in de landschapselementen en op de percelen huizen en er hun jongen grootbrengen zullen niet verstoord worden in de periode van nestelen tot uitvliegen of zelfredzaamheid.

Bij deze voorwaarde wordt in de eerste plaats gedacht aan weidevogels op grasland (bijv. kievit en schol-ekster), maar daarnaast zijn ook maatregelen voor akkervogels (bijv. patrijs, kwartel en veldleeuwerik) en vogels op het erf zinvol. Voor een aantal andere dieren is het zinvol om extra schuil- en broedplaatsen aan te leggen. Daarmee krijgt deze deelnorm invulling voor alle typen biologische bedrijven, ook buiten de weidevogelgebieden.

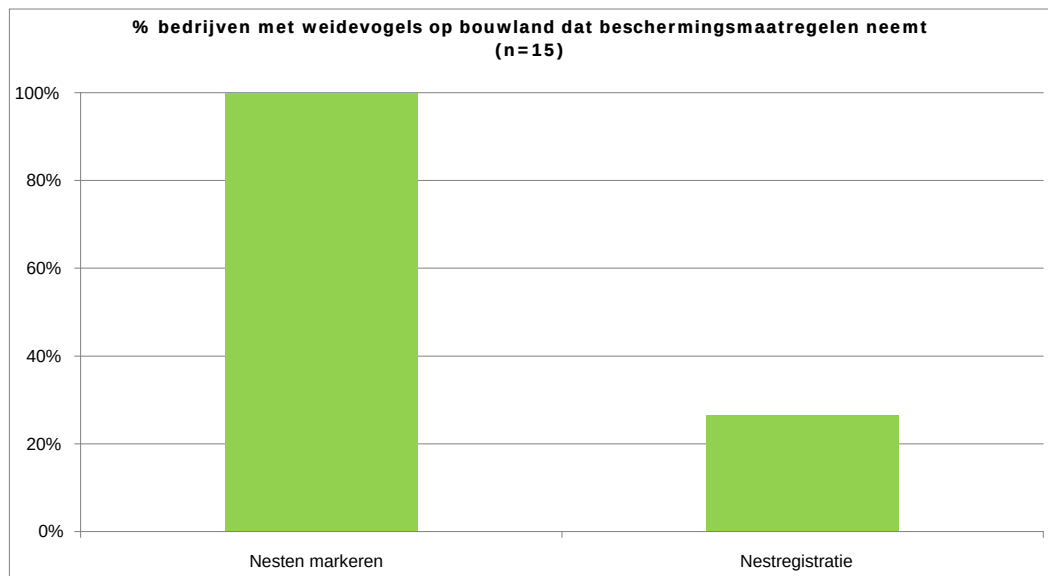
Bedrijven met weidevogels blijken in meerderheid beschermingsmaatregelen te nemen, en met een opgetelde score van 220% voor vier maatregelen, blijken de bedrijven gemiddeld meer dan twee maatregelen te nemen (figuur 3.14 en 3.15). Alle bedrijven met weidevogels op bouwland nemen beschermingsmaatregelen, vooral nestmarkering is hier eenvoudig en zinvol. In de praktijk is bekend dat veel bedrijven gebruikmaken van beheerspakketten voor weidevogelbeheer en samenwerken in agrarische natuurverenigingen. In grote lijnen voldoen biologische bedrijven dus aan deze norm voor wat betreft weidevogels.

Vrijwel alle bedrijven hebben overige nestvoorzieningen op of buiten het erf (figuur 3.16).

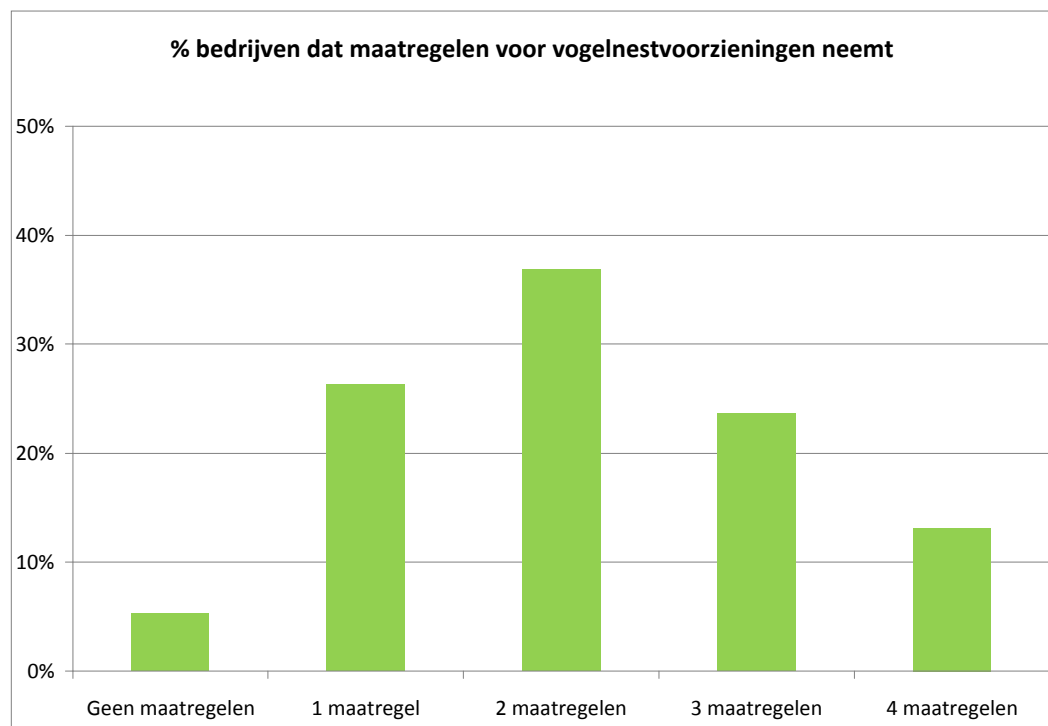
Figuur 3.14

Beschermingsmaatregelen voor weidevogels op grasland op biologische bedrijven waar weidevogels voorkomen (vraag 27).

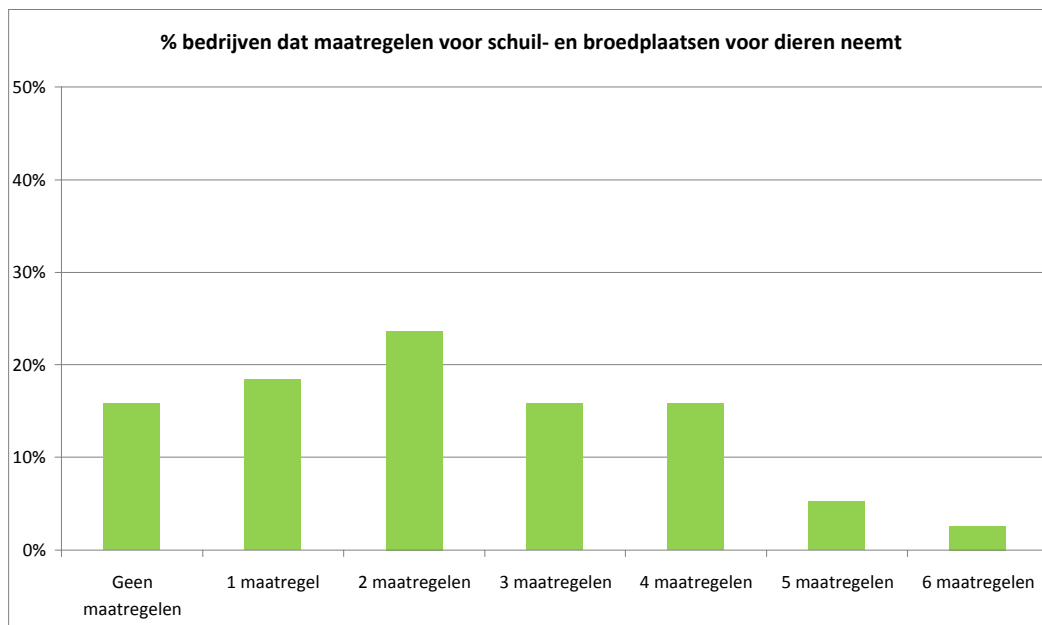
Figuur 3.15

Beschermingsmaatregelen voor weidevogels op bouwland op biologische bedrijven waar weidevogels voorkomen (vraag 28).

Figuur 3.16

Speciale nestvoorzieningen voor vogels op biologische bedrijven waar weidevogels voorkomen (vraag 24).

Figuur 3.17

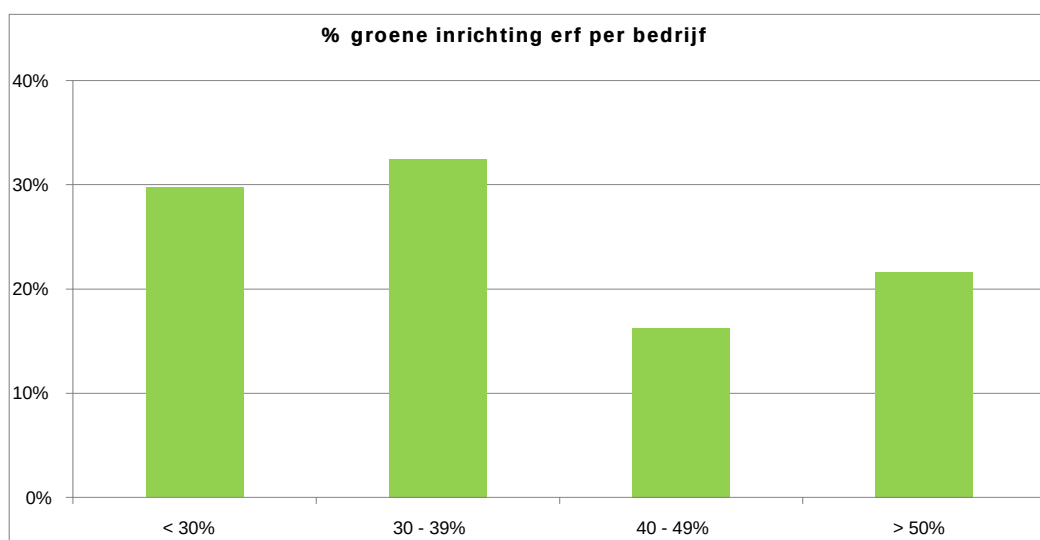
Schuil- en broedplaatsen voor andere dieren op biologische bedrijven (vraag 25).

Voorwaarde 6

Op het erf krijgt 'groen' veel aandacht; een oppervlakte van minimaal 40% van het erf wordt op een streekeigen en aantrekkelijke wijze ingericht en beheerd.

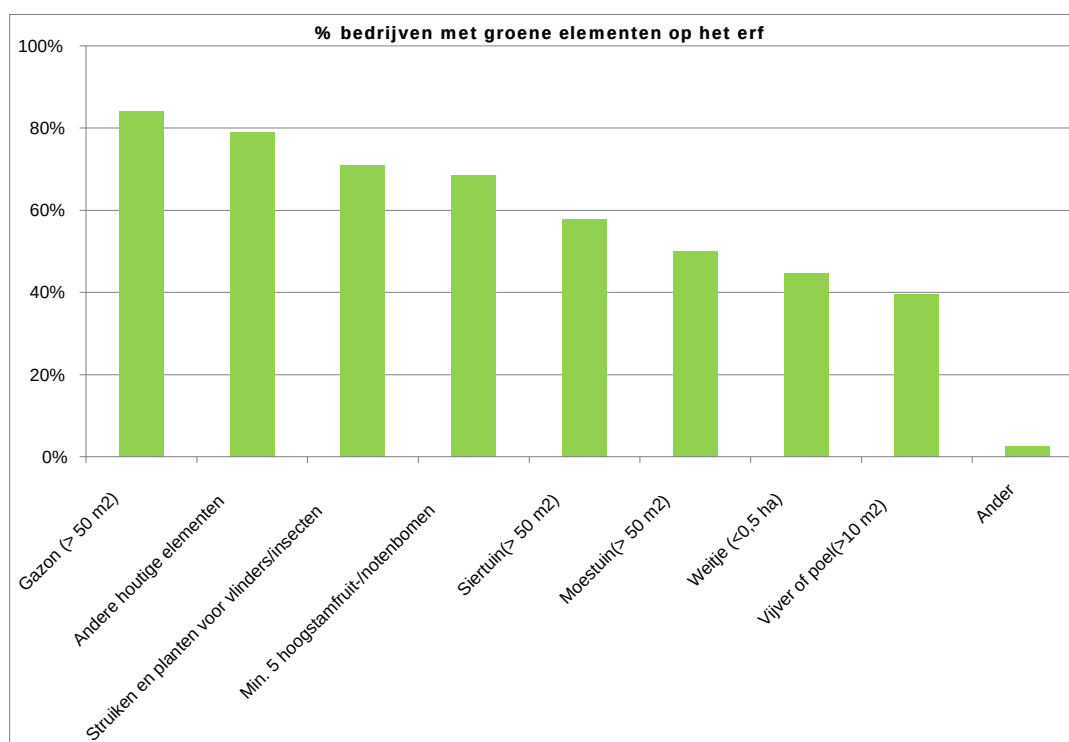
Uit figuur 3.18 blijkt dat circa 40% van de bedrijven de norm van 40% groen op het erf nu al haalt; 30% zit er licht onder en nog eens 30% zit er meer dan tien procentpunten eronder.

Er blijkt een grote variatie aan groene elementen op het erf aanwezig te zijn, met gemiddeld circa vijf verschillende elementen per bedrijf (figuur 3.19). In hoeverre deze streekeigen zijn is een complexe vraag die niet in deze enquête aan de orde is gesteld.

Figuur 3.18

Aandeel van groen op het erf op biologische bedrijven (globale schatting van de respondenten, vraag 7).

Figuur 3.19

Meest voorkomende groene elementen op het erf op biologische bedrijven (globale schatting van de respondenten, vraag 22).

3.2 Meningen over de Natuur- en landschapsnorm

In de enquête zijn drie vragen opgenomen naar de mening van de agrariërs over de Natuur- en landschapsnorm. In de introductie op deze vragen is de ambitie van de biologische sector op het gebied van natuur en landschap en het verkrijgen van een vergoeding nadrukkelijk meegegeven:

'Biologische boeren scoren gemiddeld goed qua natuur en landschap. Dit positieve punt - goed voor de marktpositie - wil de biologische sector verder ontwikkelen. Daarom overweegt zij een Natuur- en landschapsnorm in te voeren. En bij overheden voor een vergoeding te pleiten voor het beheer van de natuur- en landschapselementen. De gedachten gaan uit naar een vergoeding van circa € 200/ha voor de gehele bedrijfsoppervlakte.'

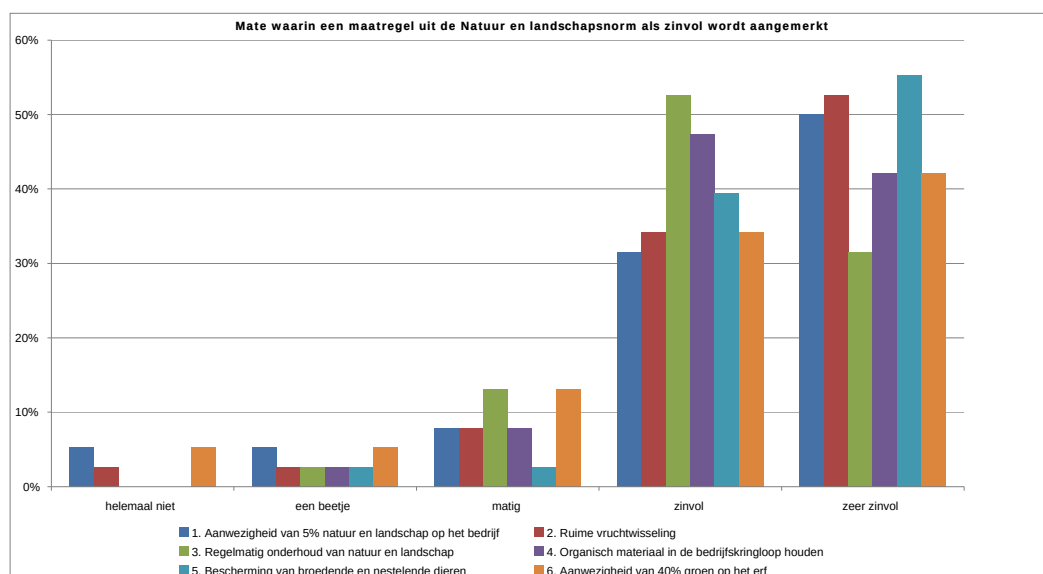
Uit tabel 3.1 en figuur 3.20 blijkt dat een grote meerderheid van de respondenten, circa 80%, de norm met zijn verschillende deelnormen zinvol tot zeer zinvol vindt. De verschillen in score tussen de voorwaarden zijn gering. Het in de kringloop houden van organisch materiaal en de bescherming van broedende vogels en nestelende dieren scoren nog iets hoger dan 80%.

Tabel 3.1

Gemiddelde scores op een schaal van 1-5 ten aanzien van de mening van biologische bedrijven over maatregelen uit de Natuur- en landschapsnorm (vraag 29 en 30).

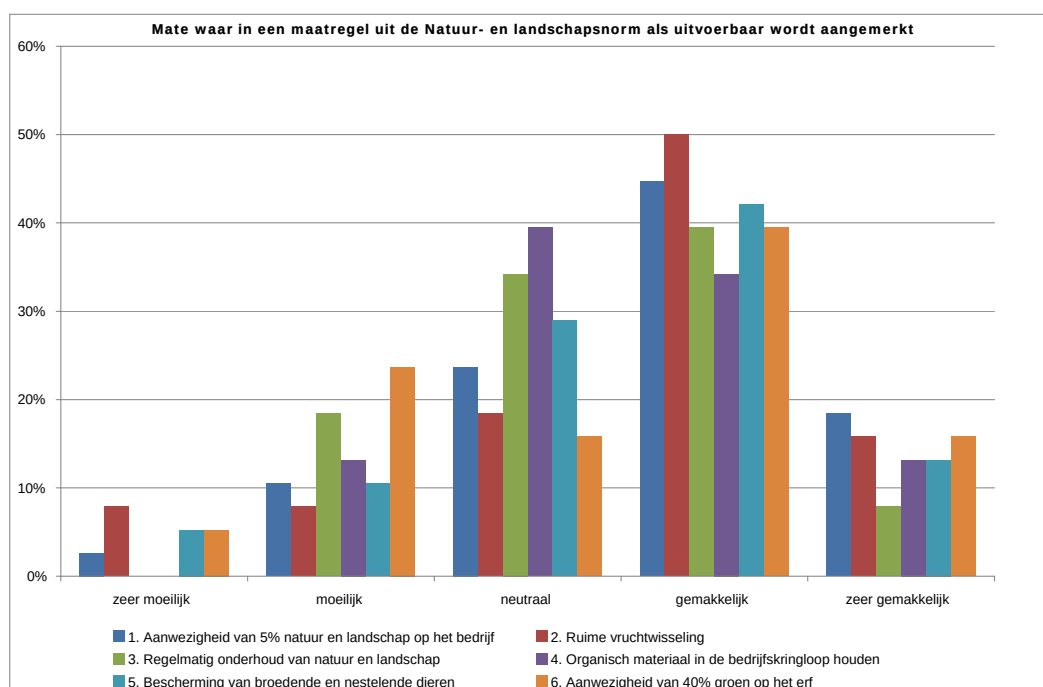
	Zinvolheid	Gemak
1. 5% natuur en landschap	4,2	3,7
2. Ruime vruchtwisseling	4,3	3,6
3. Regelmatig onderhoud	4,1	3,4
4. Organisch materiaal in de kringloop	4,3	3,5
5. Bescherming broedende dieren	4,5	3,5
6. 40% groen op het erf	4,0	3,4

De mate waarin de maatregelen uitvoerbaar worden geacht is over het algemeen vrij hoog, maar minder uitgesproken dan de mate van zinvolheid (fig. 3.21). Ca 50-60% noemt de maatregelen gemakkelijk tot zeer gemakkelijk, ca 10-20% zeer moeilijk tot moeilijk. Ook hier zijn de verschillen tussen de deelnormen vrij gering. Regelmatig onderhoud en het in de kringloop houden van organisch materiaal wordt als iets moeilijker ervaren dan de overige maatregelen.

Figuur 3.20

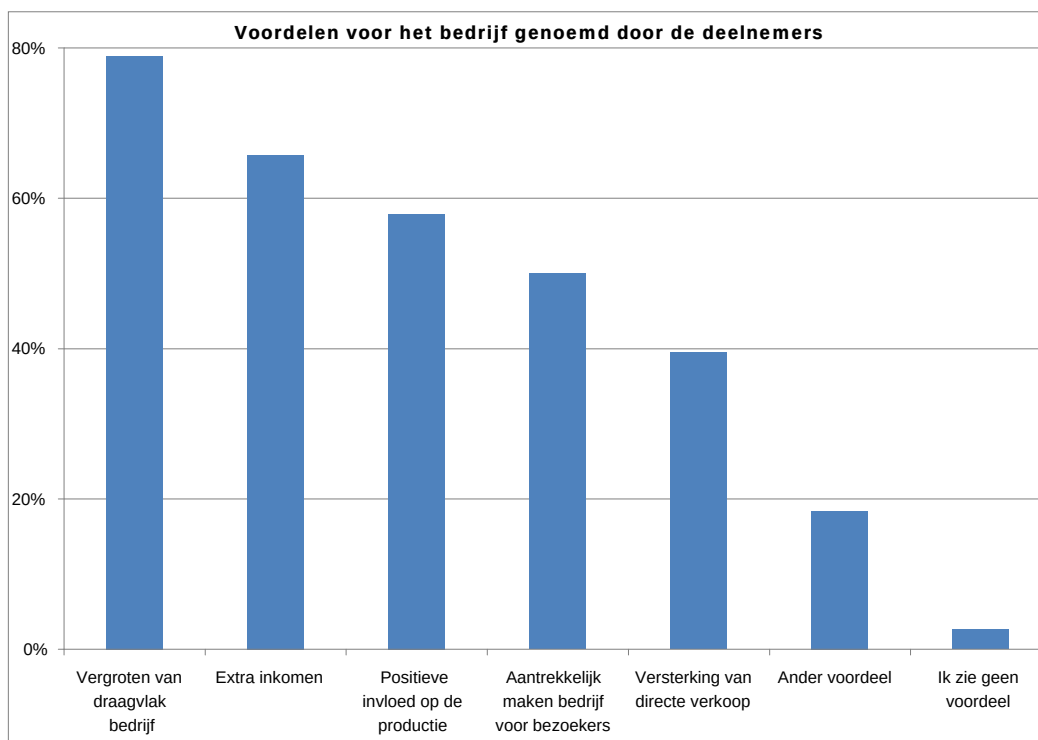
Mening van biologische bedrijven over hoe zinvol maatregelen uit de Natuur- en landschapsnorm zijn (vraag 29).

Figuur 3.21

Mening van biologische bedrijven over hoe gemakkelijk uitvoerbaar maatregelen uit de Natuur- en landschapsnorm zijn (vraag 30).

Biologische bedrijven zien voor hun bedrijf meerdere voordelen in het produceren van natuur en landschap (figuur 3.22). Het vergroten van draagvlak voor het eigen bedrijf staat voorop, het verweven van extra inkomen als goede tweede. Ook de positieve invloed op de productie en het aantrekkelijk maken van het bedrijf voor bezoekers wordt door circa 50% van de respondenten als voordeel gezien. Slechts 3% van de bedrijven ziet geen enkel voordeel.

Figuur 3.22

Mening van biologische bedrijven over voordelen van de Natuur- en landschapsnorm voor het eigen bedrijf (vraag 32).

4 Conclusies en aanbevelingen

4.1 Vergelijking met eerder onderzoek

In vergelijking met de analyse van ANNA-gegevens van bedrijven uit 2004/2005 (Kloen et.al., 2009) vallen de volgende zaken op:

- Het aandeel bedrijven dat minstens 5% landschapselementen heeft, ligt volgens het onderzoek van dit rapport circa 20% lager dan op de ANNA-bedrijven. Het is aannemelijk dat in het eerdere onderzoek meer bedrijven met hoge interesse voor natuur hebben deelgenomen, die daardoor meer natuur op het bedrijf hebben dan een gemiddeld bedrijf.
- Het aandeel bedrijven dat sloten en slootkanten regelmatig schoont en maait en het materiaal verwijdt, lijkt op de bedrijven die hebben meegedaan aan dit onderzoek lager. Ook dit kan samenhangen met een iets lagere interesse voor natuur van de respondenten van dit onderzoek, maar het kan ook liggen aan de concrete vraagstelling hierover in het nieuwe onderzoek. Wat betreft het beheer van houtige elementen treden geen opvallende verschillen op.
- Het aandeel bedrijven dat actief is met weidevogelmaatregelen lijkt in het nieuwe onderzoek juist hoger dan in het eerdere onderzoek. Dit laat zich wellicht verklaren door de meer toegespitste vraagstelling, waarin alleen aan bedrijven waar weidevogels voorkomen is gevraagd welke maatregelen zij nemen.

Op veel bedrijven zou - blijkens dit onderzoek - nog het nodige moeten gebeuren aan inrichting en beheer om aan alle voorwaarden van de Natuur- en landschapsnorm te kunnen voldoen. Dit betreft vooral de beperkte aanwezigheid van landschapselementen en te weinig onderhoud van sloten en bermen. Ook de hoeveelheid groen op het erf, zo blijkt uit dit nieuwe onderzoek, zou op een flink aantal bedrijven moeten uitbreiden. Wat betreft vogelbeschermingsmaatregelen en vruchtwisseling scoort een groot deel van de biologische bedrijven nu al voldoende. Voor de meeste bedrijven is de norm op deze aspecten gemakkelijk te halen, al zullen er individuele bedrijven zijn waarvoor dit moeilijker is.

4.2 Conclusies

In figuur 4.1 wordt de stand van zaken samengevat. Voor de zes voorwaarden is aangegeven welk aandeel van de bedrijven hieraan geheel, dan wel deels voldoet. In deze figuur konden nog niet alle aspecten van elke voorwaarde worden verwerkt, maar het geeft toch een goede eerste indicatie hoe ver de sector is. Hieraan is invulling gegeven op de wijze zoals in tabel 4.1 is aangegeven. Daarnaast is in figuur 4.2 in een vergelijkbaar hexagram aangegeven in welke mate de geënkquêteerde bedrijven de norm zinvo vinden en gemakkelijk te realiseren.

Tabel 4.1

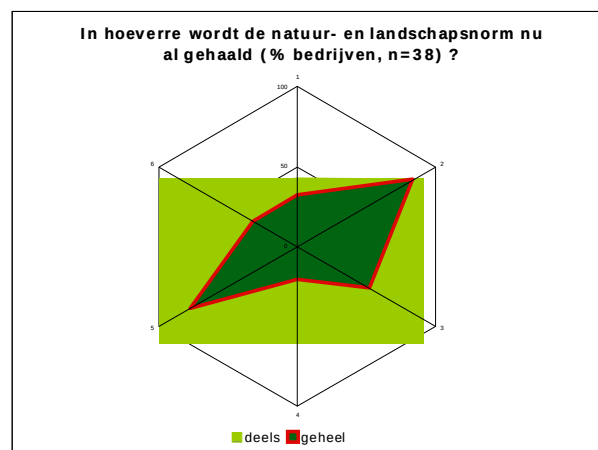
Invulling van geheel en gedeeltelijk voldoen aan de voorwaarden voor de Natuur- en landschapnorm, zoals verwerkt in de hexagram.

Voorwaarde	Voldoet deels	Voldoet geheel
1. 5% natuur en landschap	4-4,9%	$\geq 5\%$
2. Ruime vruchtwisseling	Niet gedefinieerd	Voor alle gewassen $\geq 1:4$
3. Regelmatig onderhoud	Wel slootschonen, maar op $<3/4$ van bedrijf	Slootschonen op $>3/4$ van bedrijf
4. Organisch materiaal in de kringloop	Maaisel verwijderd (naar perceel of composthoop/-plaat), maar op $<3/4$ van bedrijf	Maaisel verwijderd (naar perceel of composthoop/-plaat) op $>3/4$ van bedrijf
5. Bescherming broedende dieren (alleen voor bedrijven waar weidevogels voorkomen (n=27))	Bedrijf neemt $\geq$ één maatregel voor nestbescherming weidevogels	Bedrijf neemt $\geq$ twee maatregelen voor nestbescherming weidevogels
6. 40% groen op het erf	30-39%	$\geq 40\%$

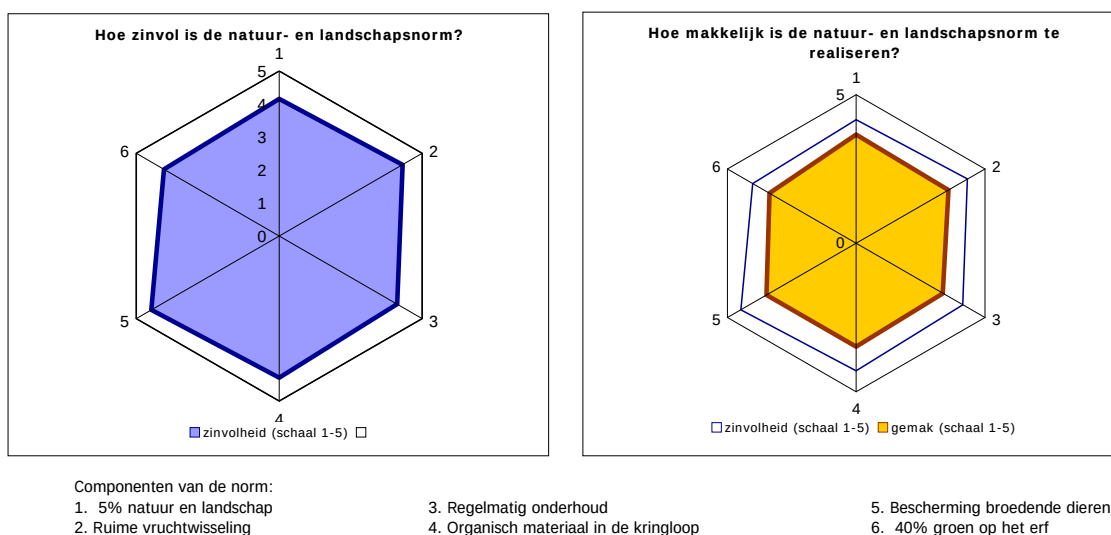
Natuur- en landschapnorm

De voorgestelde Natuur- en landschapnorm bestaat uit de volgende onderdelen:

1. minimaal 5% van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen, een oppervlakte die niet als cultuurgrond benut wordt;
2. er is regelmatige vruchtwisseling (ruimtelijk en in de tijd) op gronden die zich daarvoor lenen, wat leidt tot een grote gewasdiversiteit op het bedrijf;
3. het beheer van de elementen is in handen van de boer, die dit zelf uitvoert of door anderen laat uitvoeren;
4. maaisel en ander organisch materiaal (bijv. takken) dat het beheer van de landschapselementen oplevert, wordt afgevoerd en, na compostering, opgenomen in de mineralenkringloop van het bedrijf;
5. alle dieren die in de landschapselementen en op de percelen huizen en er hun jongen grootbrengen zullen niet verstoord worden in de periode van nestelen tot uitvliegen of zelfredzaamheid;
6. op het erf krijgt 'groen' veel aandacht; een oppervlakte van minimaal 40% van het erf wordt op een streekeigen en aantrekkelijke wijze ingericht en beheerd.

Figuur 4.1

Samenvatting welk aandeel van bedrijven geheel dan wel gedeeltelijk voldoet aan de zes voorwaarden van de Natuur- en landschapnorm.

Figuur 4.2.

Samenvatting welk gemiddelde score de geënquêteerde bedrijven geven voor zinvolheid en gemak van de Natuur- en landschapsnorm.

De mate waarin biologische bedrijven nu al voldoen aan de norm verschilt sterk per voorwaarde. Duidelijk is dat er voor zowel inrichting als beheer nog heel wat inspanningen nodig zijn.

De motivatie om hiermee aan de slag te gaan lijkt zeer goed, waarbij moet worden opgemerkt dat deze gekoppeld is aan het streven van de biologische sector hiervoor ook een financiële tegemoetkoming te verkrijgen. Daarnaast is er ook sprake van een intrinsieke motivatie, zoals blijkt uit de door de bedrijven genoemde voordelen (draagvlak, bijdrage aan productie zelf).

De moeilijkheidsgraad wordt over het algemeen 'neutraal tot gemakkelijk' ingeschat, maar er zijn ook accenten in moeilijkheid aan te geven. De moeilijke onderdelen behoeven meer stimulans. CLM heeft zelf een inschatting gegeven welke stimulans dit zou kunnen zijn (zie tabel 4.2); dit is ter verdere discussie in de sector. Ook wordt er een inschatting van de controleerbaarheid aangegeven. Het verdient aanbeveling om voor de moeilijke onderdelen geen complexe controles te ontwikkelen, maar om deze onderdelen te beperken tot een stimuleringsprogramma.

Tabel 4.2

Inschatting van gewenste stimulansen voor de voorwaarden van de Natuur- en landschapsnorm.

	Gewenste stimulans (inschatting CLM)			
	Financieel	Kennis (verspreiding)	Concretiseren norm	Controleerbaarheid
1. Aanwezigheid van 5% natuur en landschap	+	+		++
2. Ruime vruchtwisseling	0	0	+	++
3. Regelmatig onderhoud van natuur en landschap	++	++	++	-
4. Organisch materiaal in de bedrijfskringloop	+	+	++	-
5. Bescherming van broedende en nestelende dieren	0	0	++	+
6. Aanwezigheid van 40% groen op het erf	++	++	+	++

De nog beperkte realisatie van de norm op dit moment geeft aan dat de ambitie van de norm hoog is. Dit is een sterk argument voor financiering (financiering leidt ook werkelijk tot meer inzet voor natuur en landschap). Voorts is een financiële stimulans die voldoende is in omvang en langlopend, de belangrijkste voorwaarde voor deelname aan en daarmee voor het succes van de Natuur- en landschapsnorm.

4.3 Tips bij verder stimuleren van de Natuur- en landschapsnorm

- De enquête zoals nu opgezet biedt goede mogelijkheden om deze verder uit te bouwen naar een checklist voor individuele bedrijven: in hoeverre voldoen zij nu al aan de Natuur- en landschapsnorm, en op welke punten moeten zij hun inzet verhogen? Door de enquête - in aangepaste vorm - breed uit te zetten in de biologische sector ontstaat, zowel voor de gehele sector als voor individuele bedrijven, inzicht in de vraag welke inspanningen worden verlangd, wat de waarde is voor financiers, en welke begeleiding gewenst is.
- De checklist kan tevens een rol spelen bij de controle op een norm. Indien controle op aanwezigheid van landschapselementen belangrijk wordt geacht, is aanvullend een kaart met ingetekende elementen wenselijk.
- Het nieuwe onderzoek levert nu in belangrijke mate informatie op over aspecten van de norm die niet uit de eerdere ANNA-gegevens waren af te leiden. Op een aantal punten is de norm concreter uitgewerkt ten behoeve van deze enquête, met name voor de onderdelen vruchtwisseling, regelmatig onderhoud en het in de kringloop brengen van organisch materiaal uit de landschapselementen. Nu er met deze enquête enig inzicht is in hoeverre bedrijven hieraan voldoen, moet de sector uitwerken hoe strikt deze aspecten in de norm moeten worden vastgelegd, dan wel als een aanvullend stimuleringsprogramma moeten worden uitgewerkt.
- Indien gekozen wordt dit in een uitgewerkte norm vast te leggen, is een meer gedetailleerde registratie nodig dan in deze enquête is uitgewerkt.
- Het punt van streekeigen landschapselementen behoeft nog nadere uitwerking, zowel een te controleren deelnorm als op het gebied van stimulerend beleid.

Literatuur

ANNA, de Agrarische NatuurNorm Analyse. Platform Biologica, 2002.

Kloen, H., W. Tolkamp, A.H.F. Stortelder en A. Corporaal, 2009. Op weg naar een Natuur- en landschapsnorm - Eerste verkenning van de inzet van biologische bedrijven voor natuur en landschap. Alterra-rapport 1938.

Stortelder, A.H.F., J.L.M. Bruinsma, C.J.M. Hendriks, H. Korevaar, F. Smeding en S. Willems, 2008. Biologische bedrijven als ark van Noach. Naar een nieuw beloningssysteem voor natuur- en landschapsbeheer. Alterra-rapport 1711.

Bijlage 1 Per e-mail verzonden oproep om deel te nemen aan de enquête

Geachte heer/mevrouw,

Biologische boeren dragen gemiddeld goed bij aan natuur en landschap. Het is een positief punt waarmee we ons naar de consument kunnen profileren. Zoals u wellicht weet zien we kansen om dit verder te ontwikkelen. Het maakt onze marktpositie sterker. We zijn aan het lobbyen naar marktpartijen en bij de overheid voor financiële beloning via het toekomstige Europese landbouwbeleid.

Om de inspanningen van de biologische sector zichtbaar te maken is een Natuur- en landschapsnorm opgezet. Op enkele voorbeeldbedrijven is deze getest. Reacties vanuit het veld zijn positief, zoals bij de Natuurweidedag en op de Biovak.

Als volgende stap willen we met een enquête in beeld brengen in hoeverre de biologische sector nu al voldoet aan de Natuur- en landschapsnorm, en op welke punten de inzet kan verbeteren - gekoppeld aan een structurele beloning. Tevens kunt u hierbij uw mening over deze aanpak geven.

Deze enquête zenden we toe aan een selectie van bedrijven die niet aan ANNA (een eerder natuurproject) hebben deelgenomen, en zo goed mogelijk verspreid door het land. We rekenen op een hoge respons, het maakt niet uit of u al veel of weinig natuurmaatregelen neemt. Het gaat er nu om dat wij een realistisch beeld van de doorsnede van de biologische sector krijgen. De resultaten worden volstrekt anoniem verwerkt.

Uw bedrijf hoort bij deze selectie. De enquête kunt u eenvoudig via internet invullen. Dat kost circa 20 minuten. Wij hopen dat u wilt meewerken aan de profilering van onze sector en een passende beloning voor natuur- en landschapsprestaties. De resultaten presenteren we op de BIOVAK in Zwolle, op 20 en 21 januari 2010, waar u uiteraard van harte welkom bent. Tevens kunt u een rapportage per mail toegezonden krijgen. Doet u mee? Wij verzoeken u de enquête in te vullen vóór 26 november. En als extra aanmoediging: onder de inzenders worden tien exemplaren van het boer 'Natuur op eigen erf' verloot.

U kunt nu naar de enquête gaan via url:
www.surveymonkey.com/s.aspx?sm=fopYpBaOxUmFQkbivcfVMQ_3d_3d

Het onderzoek, gefinancierd door het ministerie van LNV, wordt uitgevoerd door CLM in opdracht van de Vakgroep Biologische Landbouw LTO/Biologica.

Mocht u vragen of opmerkingen hebben, neem dan contact op met Henk Kloen of Wouter Tolkamp.
Contactgegevens: Henk Kloen (hkloen@clm.nl), Wouter van Tolkamp, tel. 0345-470700

Met vriendelijke groet,

Kees van Zelden
Vice voorzitter Vakgroep biologische landbouw LTO/Biologica

Bijlage 2 Print van de vragenlijst van de internetenquête

Bionatuur

Intro en instructie

Fijn dat u deze enquête in wilt vullen!

Het invullen duurt ca. 20 minuten. Ons advies is om het invullen NIET te onderbreken.

Onder de deelnemers worden 10 exemplaren van het boek "Natuur op eigen erf" verloot. Als u kans wilt maken op het boek, kunt u aan het eind van de enquête uw gegevens invullen.

Enkele tips voor het invullen:

- Geef bij elke vraag antwoord, tenzij is aangegeven dat u de vraag kunt overslaan.
- Als een vraag onbeantwoord blijft, kunt u niet verder naar de volgende pagina.
- Let op de rode waarschuwingen bij vragen als u niet naar de volgende pagina kunt gaan.
- Als u bij het invullen van de enquête op problemen stuit, neemt u dan contact op met:

Henk Kloen of Wouter Tolkamp

Tel. 0345 470700

E-mail: wtolkamp@clm.nl

Algemene bedrijfsgegevens

**1. Welke hoofdproductietak kent uw bedrijf?
(1 hoofdtak kiezen)**

- ☐ Akkerbouw
- ☐ Vollegronds tuinbouw
- ☐ Fruitteelt
- ☐ Glastuinbouw
- ☐ Bloembollen
- ☐ Bomen en heesters
- ☐ Melkkoeien
- ☐ Vleeskoeien
- ☐ Schapen of geiten
- ☐ Paarden
- ☐ Varkens
- ☐ Pluimvee
- ☐ Andere hoofdtak, namelijk:

Bionatuur

2. Welke neventakken kent uw bedrijf, naast bovengenoemde hoofdtak? (Meerdere neventakken mogelijk)

- ☐ Akkerbouw
- ☐ Vollegronds tuinbouw
- ☐ Fruitteelt
- ☐ Glastuinbouw
- ☐ Bloembollen
- ☐ Bomen en heesters
- ☐ Melkkoeien
- ☐ Vleeskoeien
- ☐ Schapen of geiten
- ☐ Paarden
- ☐ Varkens
- ☐ Pluimvee

☐ Andere neventak, namelijk:

Bionatuur

Omvang van uw bedrijf

**3. Wat is de totale oppervlakte agrarische grond die u in gebruik heeft?
(Let op: alleen gehele getallen invullen, dus zonder komma's en punten)**

Aantal hectare bedrijfsoppervlakte van het agrarisch gebruik (eigendom en/of pacht):

**4. Voor welk deel van deze oppervlakte (zie vorige vraag) heeft u een
overeenkomst agrarisch natuurbeheer, zoals weidevogels ganzen,
botanisch grasland of akkers?**

(Als u niet aan agrarisch natuurbeheer doet, vul dan 0 in.

Let op: alleen gehele getallen invullen, dus zonder komma's en punten.)

Aantal hectare bedrijfsoppervlakte agrarisch natuurbeheer:

**5. Heeft u naast de grond met agrarische bestemming (zie vraag 3
hierboven) ook grond in gebruik met bestemming natuur; zoals SN,
particulier natuurbeheer of natuurland van een terreinbeheerder?
(Als u geen grond in gebruik heeft met bestemming natuur, vul dan 0 in.
Let op: alleen gehele getallen invullen, dus zonder komma's en punten.)**

Aantal hectare bedrijfsoppervlakte met bestemming natuur:

Vervolg omvang van uw bedrijf

Vragen over normen van de Natuur- en landschapsnorm

Lees eerst deze toelichting

Een van de aspecten van de Natuur- en landschapsnorm normen betreft het aandeel kleine landschapselementen met natuurwaarde op het bedrijf.

Dit zijn:

- lijnelementen zoals sloten, bermen, kruidenranden en houtsingels; ook 3 m. brede randen van percelen met volvelds botanisch beheer mag u meetellen
- kleine landschapselementen (< 0,5 ha) zoals struweel, poelen en bosjes.

Deze elementen kunnen zich zowel op het erf als in het veld bevinden.

U bent zelf verantwoordelijk voor het onderhoud van deze elementen.

Beantwoord nu onderstaande vraag.

6. Welk percentage van de totale bedrijfsoppervlakte agrarisch gebruik (zie vraag 3), wordt ingenomen door kleine landschapselementen met natuurwaarde, volgens de omschrijving in bovenstaande toelichting?

- ☐ < 3% ☐ 3 - 3,9% ☐ 4 - 4,9% ☐ 5 - 6,9% ☐ > 7%

Lees eerst deze toelichting

Een van de aspecten van de Natuur- en landschapsnorm normen betreft het aandeel groene elementen op het erf.

Dit zijn:

- gazon
- houtsingels
- moes- en siertuin
- kleine huisboomgaard of
- wekje voor 3/4 met bomen omgeven, mits kleiner dan 0,5 ha.

Beantwoord nu onderstaande vraag.

7. Welk percentage van het erf is groen ingericht, dus niet bebouwd of verhard, volgens de omschrijving in bovenstaande toelichting?

- ☐ < 30% ☐ 30 - 39% ☐ 40 - 49% ☐ > 50%

Bionatuur

Natte natuur en sloten

Lees eerst deze toelichting.

Onder natte natuur wordt verstaan: alle landschapselementen op het bedrijf waar (een deel van jaar) water staat.

Hieronder vallen sloten, rietkragen, poelen, vennen, moerasjes en rietlandjes. Ook sloottaluds tellen mee.

Beantwoord nu onderstaande vragen.

8. Welke natte natuurelementen komen op uw bedrijf voor? (Meerdere antwoorden mogelijk)

- ☐ Sloten en sloottaluds
- ☐ Terrastalud, verbreding in de sloot of flauw gemaakt talud
- ☐ Moeras/rietlandje
- ☐ Poelen
- ☐ Plasdrasperceel (weidevogels)
- ☐ Ander natte natuurelement(en):

9. De volgende vragen gaan alleen over sloten.

Heeft u sloten op uw bedrijf?

- ☐ Ik heb wel sloten (ga door naar vraag 10)
- ☐ Ik heb geen sloten (ga door naar vraag 14)

Sloten en sloottaluds

Lees eerst deze toelichting

De breedte van de sloot betreft het hele slootprofiel, van perceelrand tot perceelrand.
Als de sloot gedeeld wordt met het buurbedrijf, van perceelrand tot middenin de sloot.

Beantwoord nu onderstaande vraag.

10. Wat zijn de afmetingen van de sloten gemiddeld voor het hele bedrijf?

(Let op: alleen gehele getallen invullen, dus zonder komma's en punten)

De totale lengte van de sloten (in meter):

De gemiddelde breedte van de sloten (in meter):

11. Welke natuurgerichte hoofdmaatregelen voert u uit in sloten? (Meerdere hoofdmaatregelen mogelijk)

	Niet	Voor een deel	Voor minstens 3/4 deel van de betreffende mogelijkheid
Slootschonen (plantengroei verwijderen met bijv. maaikorf of spijlenbak, 1x in de 1-3 jaar)	☐	☐	☐
Baggeren met baggerspuit (veen, jaarlijks)	☐	☐	☐
Baggeren met kraan (1x per 3-6 jaar)	☐	☐	☐

Welke andere natuurgerichte hoofdmaatregel in sloten voert u uit op uw bedrijf?

12. Welke aanvullende natuurgerichte maatregelen voert u uit in sloten? (Meerdere aanvullende maatregelen mogelijk)

	Niet	Voor een deel	Voor minstens 3/4 van de betreffende maatregel
Pleksgewijs oeverplanten laten staan (voor bijvoorbeeld zaadzetting of overleving van insecten)	☐	☐	☐
Gefaseerd maaien in twee jaar (het ene jaar de ene kant, het andere jaar de andere kant van de sloot maaien)	☐	☐	☐
Uitsparen van een deel van de rietkragen	☐	☐	☐

Welke andere aanvullende natuurgerichte maatregelen in sloten voert u uit op uw bedrijf?

13. Hoe verwerkt u bagger en maaisel?
(Meerdere verwerkingen mogelijk)

Bagger en maaisel:

	Niet	Voor een deel	Voor 3/4 deel van de betreffende mogelijkheid
- blijft liggen op de slootkant	☐	☐	☐
- wordt verwerkt op het perceel	☐	☐	☐
- wordt verzameld op een hoop voor compostering op het bedrijf	☐	☐	☐
- wordt verzameld op een verharde compostplaat voor compostering op het bedrijf	☐	☐	☐

Hoe verwerkt u bagger en maaisel op uw bedrijf, anders dan de hierboven genoemde mogelijkheden?

Bionatuur

Kruidachtige natuur

Lees eerst deze toelichting.

Onder kruidachtige natuur wordt verstaan: gebieden of stroken met gemengde begroeiing van grassen en kruiden, die de kans krijgen om in bloei te komen. Bijvoorbeeld:

- bermen
- begroeiing langs houtige begroeiing
- overhoeken en
- ruige akkerranden.

NB: sloottaluds vallen onder natte natuur (vragen 9 t/m 13)

Beantwoord nu onderstaande vragen.

14. Welke kruidachtige natuurelementen komen voor op uw bedrijf?

(Meerdere elementen mogelijk)

- ☐ Bermen langs wegen en kavelpaden
- ☐ Kruidachtige overhoeken
- ☐ Bufferstroken met gras en kruiden
- ☐ Akkerranden met ingezaaide of natuurlijke kruiden
- ☐ Andere kruidachtige natuurelementen, namelijk:

15. Welke onderhoudsmaatregelen voert u uit in de kruidachtige natuurelementen?

(Meerdere maatregelen mogelijk)

	Niet	Voor een deel	Minstens 3/4 deel van de kruidachtige natuur
1x in de 2 jaar maaien	☐	☐	☐
1-2x per jaar maaien	☐	☐	☐
3 of meer keer per jaar maaien	☐	☐	☐

Welke andere maaimethode hanteert u op uw bedrijf?

Lees eerst deze toelichting.

Onder stroken met kruidachtige begroeiing wordt verstaan:
Bermen, bufferstroken en akkerranden

Beantwoord nu onderstaande vraag.

Bionatuur

16. Wat zijn de gemiddelde afmetingen van de stroken met kruidachtige begroeiing op uw totale bedrijf?

(Als u geen stroken met kruidachtige begroeiing heeft, vul dan 0 in.

Let op: alleen gehele getallen invullen, dus zonder komma's en punten.)

De totale lengte van de stroken met kruidachtige begroeiing (in meter):

De gemiddelde breedte van de stroken met kruidachtige begroeiing (in meter):

17. Hoe verwerkt u het maaisel?

(Meerdere methodes mogelijk)

Het maaisel:

	Niet	Voor een deel	Voor 3/4 deel van de betreffende maaimethode
- blijft ieder jaar in het natuurelement achter	☐	☐	☐
- wordt verwerkt op het perceel	☐	☐	☐
- wordt verzameld op een hoop voor compostering binnen het bedrijf	☐	☐	☐
- wordt verzameld op een verharde compostplaat, voor compostering binnen het bedrijf	☐	☐	☐

Andere verwerking van het maaisel, namelijk:

Bionatuur

Houtachtige natuur

Lees eerst deze toelichting.

Onder houtachtige natuur wordt verstaan: delen met hogere houtige begroeiing, zoals:

- houtwallen
- heggen
- struweel
- bosjes
- grote vrijstaande bomen.

Beantwoord nu onderstaande vragen.

18. Welke houtachtige natuurelementen komen op uw bedrijf als geheel voor, zowel in het veld als op het erf?

(Meerdere elementen mogelijk)

- ☐ Alleenstaande bomen of een bomenlaan (bijvoorbeeld knotbomen, wilgen, beuk of kastanje)
- ☐ Houtwallen of houtsingels rond erf of percelen
- ☐ Hagen of heggen (bijvoorbeeld meidoorn of beuk), van maximaal 2 m. hoog en 2 m. breed
- ☐ Hoger of breder uitgroeïende struiken (struwelen), bijvoorbeeld braam of meidoorn
- ☐ Bosjes (niet groter dan 0,5 ha)
- ☐ Andere houtachtige natuurelementen, namelijk:

19. Wat zijn de totale afmetingen van de houtachtige natuurelementen? (Als u geen houtachtige natuurelementen op uw bedrijf heeft, vul dan 0 in en ga door naar vraag 21.)

Let op: alleen gehele getallen invullen, dus zonder komma's en punten.)

De totale lengte van de lijnvormige houtachtige natuurelementen (in meter):

De gemiddelde breedte van de lijnvormige houtachtige natuurelementen (in meter):

De oppervlakte van de overige houtachtige natuurelementen (in m²):

20. Welk onderhoud heeft u de laatste jaren uitgevoerd in deze houtachtige natuurelementen/bomen?

(Meerdere onderhoudsvormen mogelijk)

	Eens per 1-2 jaar	Eens per 3-5 jaar	Eens per 6-25 jaar
Snoeien/dunnen of terugzetten	☐	☐	☐
Gefaseerd dunnen van bomen of struiken (ieder jaar niet meer dan de helft van een element, een volgend jaar een ander deel)	☐	☐	☐
Bijplanten van nieuwe struiken/bomen	☐	☐	☐

Andere onderhoudsvorm van houtachtige natuurelementen, namelijk:

Page 11

**21. Hoe verwerkt u hout en snoeimateriaal?
(Meerdere verwerkingsvormen mogelijk)**

Hout en snoeimateriaal:

	Niet	Voor een deel	Voor 3/4 deel van de betreffende verwerkingsvorm
- blijft verspreid in het natuurelement achter	☐	☐	☐
- wordt op houtstapel of takkenrillen verzameld ion een deel van het natuurelement	☐	☐	☐
- wordt gebruikt voor verwarming binnen het bedrijf	☐	☐	☐
- wordt verkocht voor enerie-opwekking/houtkachels buiten het bedrijf	☐	☐	☐
- wordt op een hoop verzameld voor compostering binnen het bedrijf	☐	☐	☐
- wordt op een verharde compostplaat verzameld voor compostering binnen het bedrijf	☐	☐	☐

Andere verwerkingsvorm van hout en snoeimateriaal, namelijk:

**22. Welke groene elementen komen voor op uw erf?
(Meerdere elementen mogelijk)**

- ☐ Minimaal 5 hoogstamfruitbomen, notenbomen
- ☐ Andere houtige elementen zoals houtsingels, bomenlaan, knotbomen
- ☐ Sier tuin met veel bloemen van minstens 50 m²
- ☐ Moestuin van minstens 50 m²
- ☐ Struiken en planten die speciaal vlinders en andere insecten aantrekken
- ☐ Gazon (onbegraasd) van minstens 50 m²
- ☐ Weide kleiner dan 0,5 ha, met minstens 3/4 rondom erfbeplanting
- ☐ Vijver of poel van minstens 10 m²
- ☐ Ander groen element op het erf, namelijk:

Bionatuur

Maatregelen voor vruchtwisseling

Lees eerst deze toelichting.

Een van de aspecten van de Natuur- en landschapnormen betreft de vruchtwisseling: hoe snel keert een gewas terug op hetzelfde perceel.

We onderscheiden de volgende categorieën gewassen:

- Maïs
- Akkerbouw (bijvoorbeeld aardappelen, bieten, peulvruchten en andere granen dan maïs)
- Overig (bijvoorbeeld groentegewassen, bloembollen)

Beantwoord nu de volgende vraag.

23. Welke vruchtwisselingsschema's hanteert u voor deze categorieën van gewassen? (n.b. gras blijft buiten beschouwing)

	Teelt van 1:3 of minder	Teelt van 1:4	Teelt van 1:5 of meer
Maïs	☐	☐	☐
Akkerbouw	☐	☐	☐
Overig	☐	☐	☐

Maatregelen voor broed- en rustplaatsen voor dieren

Lees eerst deze toelichting.

Een van de aspecten van de Natuur- en landschapsnorm normen betreft maatregelen die u neemt om dieren - vooral vogels - de gelegenheid te geven met succes te broeden of nestelen.

Beantwoord nu de volgende vragen.

24. Welke speciale nestvoorzieningen voor vogels heeft u aangebracht, op of buiten het erf?

(Meerdere nestvoorzieningen voor vogels mogelijk.)

Let op: nest- en schuilplaatsen voor andere dieren, zie volgende vraag.)

- ☐ Minstens 3 nestkasten voor zangvogels
- ☐ Minstens 1 nestkast voor torenvalk, kerk-, steen- of bosuil
- ☐ Nestpaal voor ooievaar
- ☐ Stallen en schuren toegankelijk gemaakt voor zwaluwen en andere vogels
- ☐ Andere nestvoorzieningen voor vogels, namelijk:

25. Welke schuil- en broedplaatsen voor andere dieren heeft u aangebracht?

(Meerdere schuil- en broedplaatsen voor andere dieren mogelijk)

- ☐ Nestgelegenheid voor (graaf)wespen en -bijen, bijvoorbeeld blok hout aan zuidzijde met gaatjes van verschillende diameter, zandhoop op erf.
- ☐ Takkenhoop/houtril/opslag boomstammen
- ☐ Steenhoop
- ☐ Ringslanghoop
- ☐ Vleermuizenkast
- ☐ Stro/maaiselhoop in/langs veld
- ☐ Andere schuil- en broedplaatsen, namelijk:

26. Komen weidevogels zoals kievit, grutto en scholekster voor op uw bedrijf?

(Meerdere antwoorden mogelijk)

- ☐ Ja, op grasland (ga door naar vraag 27)
- ☐ Ja, op bouwland (ga door naar vraag 28)
- ☐ Nee (ga door naar vraag 29)

27. Welke maatregelen voert u uit om weidevogels op grasland te beschermen?

(Meerdere maatregelen mogelijk)

- ☐ Bescherming door nesten te markeren, deze ontzien bij bewerkingen en vertrapping door vee voorkomen
- ☐ Uitstellen van maaien en weiden via weidevogelovereenkomsten, tot minstens 1 juni
- ☐ Uitsparen van ongemaaide stroken van minimaal 10 meter breed, op een gemaaid graslandperceel (vluchtstroken, mozaïekbeheer)
- ☐ Registreren van nesten en broedresultaten door/met een nestbeschermings/weidevogelwerkgroep
- ☐ Andere beschermmaatregel voor weidevogels op grasland, namelijk:

28. Welke maatregelen voert u uit om weidevogels op bouwland te beschermen?

(Meerdere maatregelen mogelijk)

- ☐ bescherming door nesten te markeren, deze ontzien bij bewerkingen
- ☐ registreren van nesten en broedresultaten door/met een nestbeschermings/weidevogelwerkgroep
- ☐ Andere beschermmaatregel voor weidevogels op bouwland, namelijk:

Bionatuur

Uw mening over een Natuur- en landschapnorm voor de biologische sector

Lees eerst deze toelichting.

Biologische boeren scoren gemiddeld goed qua natuur en landschap. Dit positieve punt - goed voor de marktpositie - wil de biologische sector verder ontwikkelen. Daarom overweegt zij een Natuur- en landschapnorm in te voeren. En bij overheden voor een vergoeding te pleiten voor het beheer van de natuur- en landschapselementen. De gedachten gaan uit naar een vergoeding van circa € 200/ha, voor de gehele bedrijfsoppervlakte.

De Natuur- en landschapnorm betreft de volgende 6 maatregelen:

1. Minimaal 5% van het bedrijfsareaal bestaat uit streekeigen landschapselementen, een oppervlak dat niet als cultuurgrond benut wordt.
2. Er is ruime vruchtwisseling op de bouwlanden, waardoor een grote gewasdiversiteit op het bedrijf ontstaat.
3. De elementen worden regelmatig beheerd onder verantwoordelijkheid van de boer.
4. Alle beheersafval (maaisel, takken en dergelijke) van de landschapselementen wordt in de bedrijfskringloop opgenomen.
5. Alle dieren die in de landschapselementen huizen en hun jongen grootbrengen, zullen niet verstoord worden in de periode van nestelen tot uitvliegen of zelfredzaamheid.
6. Op het erf krijgt "groen" veel aandacht, door minimaal 40% van het oppervlak hieraan te besteden. En het erf op een streekeigen en aantrekkelijke wijze in te richten en te beheren.

Beantwoord nu de volgende vragen.

29. Hoe zinvol vindt u deze maatregelen voor het imago en de onderscheidingskracht van de biologische sector?

(Van 1 = helemaal niet zinvol tot 5 = zeer zinvol)

	1 = helemaal niet	2 = een beetje	3 = matig	4 = zinvol	5 = zeer zinvol
1. Aanwezigheid van 5% natuur en landschap op het bedrijf	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ruime vruchtwisseling	☐	☐	☐	☐	☐
3. Regelmatig onderhoud van natuur en landschap	☐	☐	☐	☐	☐
4. Organisch materiaal in de bedrijfskringloop houden	☐	☐	☐	☐	☐
5. Bescherming van broedende en nestelende dieren	☐	☐	☐	☐	☐
6. Aanwezigheid van 40% groen op het erf	☐	☐	☐	☐	☐

Bionatuur

30. Hoe makkelijk of moeilijk vindt u het om deze maatregelen te realiseren?

(van 1 = zeer moeilijk tot 5 = zeer gemakkelijk)

	1 = zeer moeilijk	2 = moeilijk	3 = neutraal	4 = gemakkelijk	5 = zeer gemakkelijk
1. Aanwezigheid van 5% natuur en landschap op het bedrijf	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ruime vruchtwisseling	☐	☐	☐	☐	☐
3. Regelmatig onderhoud van natuur en landschap	☐	☐	☐	☐	☐
4. Organisch materiaal in de bedrijfskringloop houden	☐	☐	☐	☐	☐
5. Bescherming van broedende en nestelende dieren	☐	☐	☐	☐	☐
6. Aanwezigheid van 40% groen op het erf	☐	☐	☐	☐	☐

31. Wat maakt (een deel van) deze maatregelen moeilijk te realiseren? (Omschrijf de reden(en) a.u.b.)

32. Welke voordelen ziet u voor uw bedrijf in het produceren van natuur en landschap?

(Meerdere voordelen mogelijk)

- ☐ Versterking van directe verkoop van mijn biologische producten, aan huis en/of via een webwinkel
- ☐ Aantrekkelijk maken om mijn bedrijf te bezoeken, door middel van bijvoorbeeld een boerencamping, zorgbedrijf of winkel
- ☐ Extra inkomen uit beloningen/vergoedingen, zoals Programma beheer, Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer, regionale of lokale landschapsfondsen.
- ☐ Vergroten van draagvlak voor mijn bedrijf onder omwonenden, burgers, lokale overheid
- ☐ Positieve invloed op de productie, bijvoorbeeld door natuurlijke vijanden
- ☐ Ik zie geen voordeel
- ☐ Ander voordeel, namelijk:

Dank voor uw medewerking

Dank voor uw medewerking

De enquêtes worden anoniem verwerkt en alleen groepsresultaten worden gepubliceerd. Tijdens de BioVak op 20 en 21 januari 2010 in Zwolle worden de (groeps)resultaten gepresenteerd. Toch willen we graag uw contactgegevens zodat we u geen herinneringsberichten hoeven te sturen.

En u kunt aangeven dat u de resultaten wilt ontvangen. Bovendien kunt u aangeven in aanmerking te willen komen voor het boek "Natuur op eigen erf", waarvan 10 exemplaren onder de inzenders worden verloot.

Vul hieronder uw wensen in.

33. Ja, ik wil:

- ☐ Meedoen met de verloting van het boek "Natuur op eigen erf"
- ☐ De groepsresultaten van de enquête ontvangen
- ☐ Ik heb nog een vraag n.a.v. deze enquête:

34. Mijn contactgegevens zijn:

Naam
contactpersoon:
Bedrijfsnaam:
Straat en huisnummer:
Plaats:
Postcode:
E-mail:
Telefoonnummer:

